APÁCZAI CSERI JÁNOS

ÉLETRAJZÁHOZ ÉS MŰVEINEK BIBLIOGRAFIÁJÁHOZ.

TANÚLMÁNY

IRTA

GYALUI FARKAS

M. KIR. EGYETEMI KÖNYVTÁRTISZT.

KOLOZSVÁR

AJTAI K. ALBERT KÖNYVNYOMDÁJA

1892.

A Br. Horthy Miklós-Tudományegyetem KÖNYVTÁRA SZEGED
18629

KÜLÖNLENYOMAT AZ „ERDÉLYI MÚZEUM“ 1892. ÉVFOLYAMÁBOL.

A XVII-ik század legnemesebb lelkű és leghazafiasabb magyar tudósáról és pedagogusáról: Apáczai Cseri Jánosról, Bethlen Miklós önéletleirásától kezdve, legújabban Beöthy Zsoltig, ki a budapesti kir. egyetem 1891—92-ik tanévi rektora és tanácsának beiktatásakor tartott beszédében méltányolta Apáczait, sokan irtak, de még sem elegen s nem eleget. Bár Bethlen Miklós említett műve [1]) elegendő jellemzést ad Apáczairól s bár *Seivert*, [2]) *Szilágyi* Sándor, [3]) legújabban *Szinnyei* József [4]) összefoglalták Apáczai élettörténetét, sőt *Erdélyi* János, *Horváth* Cyrill róla külön, mint filozófusról, [5]) *Hanák* J. mint az állattan, *Ormándi* J. mint a növénytan, Dr. *Maizner* mint az orvostudományok magyar nyelven való terjesztésének úttörőjéről

---

[1]) Gróf *Bethlen* Miklós önéletleírása. Kiadta Szalay László. Pest, 1858. I. k. X. rész. Ab anno 1655—59-ig való tanulásom és idővesztegetéseimről. XI. rész. Azonokról. 237—253. l.

[2]) *Seivert* J. Beitrag zur Gelehrten-Geschichte der Siebenbürgischen Unger und Szekler. Siebenbürgische Quartalschrift. V. Jahrg. V. Bd. 226—233. l.

[3]) *Szilágyi* Sándor: 1. Erdély Irodalomtörténete. Budapesti Szemle IV-ik kötet. 1858. 193—201. l. U. a.: Apáczai Cseri János és kortársai. Akad. Értesítő I. k. 1860. 446—502. l. U. a.: Vértanúk a magyar történetből. Pest 1867. 87—151. l.

[4]) *Szinnyei* J.: Magyar írók élete és munkái I. k. 200—202. l.

[5]) *Erdélyi* János: Apáczai Csere János ismertetése. Sárosp. füz. 1859. 316—337. ll. U. a.: A bölcsészet Magyarországon. Budapesti Szemle Új folyam. V. kötet. 296—313. l. *Horváth* Cyrill: Apáczai Cseri János mint bölcsész. (Apáczai Cseri János bölcsészeti dolgozatai. Pest, 1867.) 5—30. l.

melegen megemlékeztek,[1]) míg *Szily* Kálmán Apáczairól, mint fizikusról, hideg és elitélő hangon, közönséges kompilatornak nevezvén, szól,[2]) mindazonáltal teljes és egységes tanulmány: méltatása egybefoglalva Apáczai működésének minden téren, nincs még. Pedig kétségtelen, hogy Apáczai, ki mint enciklopédista s mint a tudomány magyar nyelven való terjesztésének első katonája, a magyar tudományos irodalom terén fölötte előkelő szerepet játszott, másfelől mint pedagogus és mint egyháza közigazgatási rendszere reformjának harcosa, de úgy is, mint a kolozsvári ref. kollegium segélyezése érdekében munkása, iskolai és egyházi téren is olyan számot tevő alak, kinek széles körű és fontos hatású működését egybefoglalni nemcsak az iránta tartozó hála, de a fölhozott tudományos egyházi és iskolai szakok és osztályok történetének érdekében nagyon is kivánatos.

Addig is, míg magam teljesíthetném ama célúl kitűzött szándékomat, hogy Apáczairól, az ő megható, viszontagságteljes életéről s nemes, tudományos törekvéseiről minden részeket egybefoglaló teljes munkát írjak, szükségesnek tartom, hogy e törekvésemben eddig gyűjtött és eddig az irodalomtörténetben és bibliografiában ismeretlen vagy csak futólagosan fölemlített adataimat nyilvánosságra bocsássam s hogy segítségükkel nehány vitás kérdést az Apáczai-irodalomban megvilágítsak. Szükségesnek tartom azért, mert nem tudom, nem foglalkozik-e hasonló tervvel más is, nálam hivatottabb, ki ez adatokat nem nélkülözheti, ha Apáczairól akar írni. Másfelől pedig, minthogy minden történeti adat egy-egy fénysugár annak megvilá-

---

[1]) *Hanák* János: Az állattan története és irodalma Magyarországon. Pest, 1849. 18—26. l. August *Kanitz*: Geschichte der Botanik in Ungarn. (Skizzen) Hannover 1863. 20—21. l. U. a.: Versuch einer Geschichte der ungarischen Botanik. (Beigedruckt sind einige theils wenig gekannte, theils ungedruckte botanische Aufsätze ungarischer Botaniker. Aus d. XXXIII. Bd. der Linnaea. abgedr. Halle 1865. (264. l.) 33—34. l., U. a. Kezdeményezésére jutalomtételt tüzött ki a kolozsvári egyetem, az 1878/9. tanévben Apáczai Encyclopaediája növénytani részének birálatára, de eredménytelenül. *Ormándi* Miklós: Apáczai Cseri János életrajza és botanikai munkássága. A kolozsvári róm. kath. főgymnasium 1878/9. tanévi értesítője. Kolozsvártt, 1879. 1—42. l. *Maizner* János dr.: A magyar orvostudományi irodalom 1770-ig. Kolozsvártt. 1885. 15—17. l

[2]) *Szily* Kálmán: Apáczai Encyclopaediája mathematikai és fizikai szempontból. Természettudományi Közlöny 1889. (XXI. k.) 242-ik füzet. 465—470. l.

gosítására, a mire vonatkozik: követem azt a tanítást, hogy nem szabad véka alá rejteni a világosságot.

I.

Apáczai gyermekkoráról semmi újabb adatot nem lehetett kapnom. Apáczai születéshelyére útaztam, hogy ott legalább valami mondát halljak róla. Az egyetlen szájhagyomány, melyet felőle egy öreg embertől hallottam, az, hogy „az a híres ember“ árva gyerek volt, a mikor egyszer, hogy, hogy-nem, a szomszéd Nagy-Ajta községén diákok útaztak át Háromszékből Kolozsvárra. Nagy-Ajtán este mulatni kezdtek a diákok, s hát, a fiucska az ablak alatt hallgatta éneküket, sőt, kedvre kapva, maga is szép hangon beleénekelt. A diákok behivták, megkérdezték tőle, hova való, mit csinál? Ő azt mondta, hogy árva gyerek s szeretne tanulni. Erre a diákok magukkal vitték az okos gyereket Kolozsvárra.

Ezt a szájhagyományt Koós F. is fölemlíti, némi igen csekély variálással.[1])

Annyit teljes határozottsággal megállapíthattam Apáczán, hogy Apáczai János neve eredetileg *Tsere* volt. Három *Csere*-ág van még életben Apáczán. Hogy Apáczai Cseri J. melyik ágból ered, azt lehetetlen meghatározni, mert a község a XVII. század óta háromszor is porrá égett. De az bizonyos, hogy a három ág valamelyikéből származott, s hogy neve *Tsere* vala, tehát nem írja nevét Encyclopaediájának címlapja „sajtóhibával vagy önkénytesen a szerző által könnyebb kimondás kedvéért“, mint Szilágyi Sándor vélte.[2]) Annálkevésbé, mert mint alább látni fogjuk, Apáczai az utrechti egyetemre is Tsere név alatt iratkozott be. De abban bárkivel szemben elfogadjuk és helyesnek tartjuk Szilágyi Sándortól azt, hogy Apáczait *Cseri*-nek írja. Ugyanis konstatálhatjuk, hogy Apáczai Hollandiából való hazatérte után állandóan *Chieri*-nek írta magát. A kolozsvári ref. kollegium Apáczai-albumába, sajátkezüleg *Chieri*-nek és *Chierj*-nek írta magát. A kolozsvári ev. ref. kollegium könyvtárában van Apáczainak „Philosophia naturalis“ c. kézíratban maradt műve, melyet

---

[1]) Apáczai Cseri János népszerű életrajza. Ny. Brassóban. s. a. 8⁰ 22. l. 6-ik lapon.

[2]) Magy. Ak. Ért. I. k. 456. l.

alább ismertetünk, s melyet Porcsalmi másolt le, e mű czímlapján *Cheri*-nek láttam írva nevét. A marosvásárhelyi Teleki-könyvtárnak egyik könyvében, mely Apáczaié volt, 1658 évszámmal *Chieri* van írva.[1])

Apáczai nevét *Cseri*-nek akarta írni s kezdetben a jobb hangzás kedvéért és latinos helyesírásból (mint a hogy Barcsay *Barchiaj*-nak írta magát) Chieri-nek írta nevét, vagy a mit én legvalószínübbnek tartok, a Tseréből Tserius s ebből lett Cseri. A leydeni egyetemen (l. alább) 1648-ban *Tserius* név alatt iratkozott. Ama levélben melyet Lorántfi Zsuzsánna 1659 jan. 10-én intéz Apáczaihoz s mely az ev. ref. koll. tulajdonában van, a külső czím: Clar. Dno Johanno *Cseri* de Apácza. Halála alkalmával kiadott gyászversek egyikén, mely Szilágyi Sándor birtokában van, szintén *Tseri*-nek nevezik. Továbbá Apáczai egyetemi tervezetének a marosvásárhelyi Teleki-levéltárban levő eddig ismeretlen s általam alább ismertetett másolati példányában Apáczai neve szintén *Cseri*-nek van írva. Ime, a „Cseri" név története. Minthogy Apáczai maga így írta magát, mi is bizvást elfogadjuk tehát Szilágyi Sándor nyomán a *Cseri* nevet.

Apáczai 1648-ban Hollandiába megy és *Szinnyei* József szerint[2]) 1648 jul. 22-én nevét a franekerai egyetem anyakönyvében találjuk bejegyezve. Úgy látszik, itt nagyon rövid ideig volt, mert a leydeni egyetem anyakönyvében 1648. szept. 5-éről található bejegyezve.[3]) 1650-ben Hoombrech János rektorsága idejében az utrechti egyetem 1650. évi albumában 12. sz. alatt „*Johannes Tsere Apaczâ Transylvanus*" néven beiratkozik.[4]) Tudjuk, hogy ez év márczius havának 23. és 27-ik napján akadémiai vitatkozást állott ki Apáczai.[5]) *Kleyn.*

---

[1]) Koncz József tanárnak velem közölt adata szerint.

[2]) Magyar írók élete és munkái. I. k. 200. l.

[3]) Album Studiosorum academiae Lugduno-Bataviae 1575—1875. Hagae Comitum. 1875, a 389 N. lapon: Johannes *Tserius* Apacius Hungarus 24. T. (24 éves theologiai hallgató) 1648 sept. 5; rectore Othone Heurnios.

[4]) *H. G. Kleyn* utrechti egyetemi tanár úrnak kérdésemre hozzám írott, 1891. szept. 24-ről kelt válasza szerint.

[5]) Disputatio de Introductione ad *philologiam* (és nem mint némelyek tévesen idézik *philosophiam*) sacram, praeside Gisberto Voetio, ad diem 23. et 27. Mart. Ultrajecti 1650. in 4°. Seivert descriptioja Siebenbürgische Quartalschrift. 5. Jahrg. 1796. 231. l., úgyszintén Koncz Józsefnek a marosvásárhelyi Teleki-könyvtár példányáról kérésemre nekem vett leírása szerint. Apáczai ez értekezését Tofaeus Mihálynak ajánlotta.

H. G. úr az utrechti egyetemen az egyházi történelem tanára, ki kérésemre szives volt egyes adatoknak utánanézni, még pedig szép eredménynyel, azt tudatja velem, hogy Gelderland tartomány archivariusa *Beyleveld* J. T. úr, Arnhemben az Album stud. Acad. Harderovicenaeben Schmits János rektorsága alatt „*Die 3. mensis Aprilis 1651. Johannes Apatzai Transylvanus Th. St.*“ beirást találta. Ugyanott a „Liber Recensorum“-ban „Mensi Aprili (Die XIII.) 1651. Joannes Tsere Apatzay Transylvanus. Cand. Theol.“ irást találta. Még mielőtt *Kleyn* úr szives értesítése kezembe jött volna, megtudtam ez utóbbi adatot *Zoványi* Jenő kolozsvári ev. ref. lelkész úrtól, ki mint az utrechti egyetem hallgatója a harderwijki egyetemnek Arnhemben őrizett levéltárából ugyanez adatokat lemásolta.

Látszik tehát, hogy Apáczai nem maradt meg csupán egy egyetemen, de láthatjuk azt is, hogy milyen *vasszorgalommal* tanult. A harderwijki egyetemen beiratkozása után már colloquál, sőt nemsokára, mint később tárgyalni fogjuk, ez egyetem első doktorává avattatá magát. Az utrechti egyetemen is, egy éve sem telik el odaérkezésének és disputatiot áll ki.

II.

Legkevésbé ismeretes Apáczai családi élete s nejének eredete. Azt tudjuk, hogy megnősült külföldi tartózkodása alatt. Hű felesége követte férjét távoli honába, hol a gyönge asszony is elbetegesedett úgy, hogy nem sokkal élte túl Apáczait.

„Az isten — úgymond Bethlen Miklós Apáczai haláláról — ebből a háládatlan magyar világból, mely őrá méltatlan volt, kivette, azután az igen *gyámoltalan belga feleségét gyermekét* is *magához szedte*; ha maradéka maradt volna és módom lett volna benne, bizony megmutattam volna, hogy én Apáczait mint atyámat úgy tartottam, szerettem, becsültem s emlékezetét ma is becsülöm.“ [1])

Semmi nyom, semmi emlék nem maradt, mely a sokat szenvedett, tragikus sorssal megvert asszonyról bármi fölvilágosítást is nyujtana. Megvallom, hogy részben kegyeletteljes részvétből is óhajtottam legalább annyit, hogy e részvétre méltó asszonynak, Apáczai hű élettársának nevét kikutathassam. *Kleyn* H. G. utrechti egyetemi

[1]) B. M. Önéletleírása. Kiadta Szalai L. I. k. 253. l.

tanár úrhoz fordultam tehát és felkértem arra, hogy nézzen utána az 1648—53. időből való házassági matrikuláknak, mert valószinűnek tartom, hogy Apáczai Utrechtben nősült, mint a hol legtöbbet időzött Hollandiában léte alatt.

Nagy örömömre sejtelmem valónak bizonyúlt. *Kleyn* tanár múlt évi (1891) szeptember 24-éről Utrechtben kelt levelében Apáczai egyetemi tanulmányaira vonatkozó és a fönnebb fölsorolt adatok után tudatja velem, hogy *Müller* S. városi levéltárnok a város levéltárában őrzött régi házassági lajstromban megtalálta Apáczai János esküvőjének registrálását, mely a következőleg hangzik:

Den 30. Septembris 1651. in de Catharine kerch getrouwt

Johannes Tzere Apatzay, doctor der H. Theologie
Aletta van der Maet jongedochter van Wttrecht

Megállapíthatom tehát, minden kétséget kizárólag, hogy Apáczai Cseri János 1651 szeptember 30-ik napján esküdött meg az utrechti Katalin-templomban menyasszonyával, nőűl vevén van *der Maet Aletta* utrechti hajadont.

A leány szüleiről semmi említés sincs a házassági lajstromban.[1])

Most már arról akartam tudomást szerezni, az *Aletta* név jelentésével kapcsolatban, hogy minő család volt az Apáczai feleségeé s hogy nincs-e a van der Maet-családnak most is maradéka Utrechtben?

Meleg köszönetem kifejezése mellett Kleyn tanár urhoz fordultam ismét, Utrechtbe.

H. G. Kleyn úr „Utrecht 14. oct. 1891“ kelettel arról értesített, hogy a Van der Maet-család a 17-ik században Utrecht előkelő

---

[1]) „Der Stadt-Archiwar von Utrecht, Mr. S. Müller T—z. hatte die Güte mir mitzutheilen — irja hozzám Kleyn — dass im Registrum der Ehen folgendes gefunden wird.“ A holland nyelven közölt eredeti után Kleyn folytatja: „d. i.

Am 30. Sept. 1651. in der Catharinen Kirche verheirathet. Joh. Tzere Apatzay doctor d. Heiligen Theologie; Aletta van der Maet Jungfrau aus Utrecht.

Die Eltern der Aletta van der Maet werden nicht erwähnt. Es thut mir Leid, dass ich nicht mehr gefunden habe.“

családai közt fordul elő. Az azonban nem teljesen bizonyos, hogy az Apáczai neje épen e családba tartozott. Jelenleg Utrechtben csupán egy Van der *Maat* nevű családfő létezik, ki kereskedő. [1])

A mi magának az *Aletta* keresztnévnek jelentését illeti, e név franczia alak s *Adelheit*, *Aleydis*, magyarúl: *Adél* nevet jelent. A 17-ik században gyakrabban fordult elő az Aletta keresztnév, mint most. [2])

Hogy az Apáczai esküvőjéről szóló adatot nem az egyháznál, hanem az Utrecht-városi levéltárban őrzik, annak magyarázata az, hogy Utrechtben az egyházilag registrált régi házassági jegyzékeket is az egyházi hatóságtól a városi levéltárba szállították, valószinűleg nagyobb biztonság okáért.

III.

Az utrechti egyetem egyik tanári katedráját, melylyel megkinálták, Apáczai nem fogadta el, hogy hazamehessen és munkálkodjék amaz egyház iskolájánál, melynek püspöke őt külföldre küldte. Útra kel tehát ifjú feleségével, telve új eszmékkel és lángoló tettvágygyal. Csulai püspöktől kapott útiköltségének nagy részét — mint maga irja Encyclopediájának előszavában — e könyv nyomtatására adja, meg akarván mutatni azt, hogy nem töltötte tétlenűl az időt, de másfelől lelkének azt az óhajtását akarván teljesíteni, hogy magyar nyelvű tudományos tankönyv is legyen, lehetőleg minden szakból. 1653. augusztus 29-én Gyulafehérvárra érkezik. E napot, egy szombatot, később egész életén át megböjtölte. [4]) Nov. 2-án megkapja tanári kinevezését és logikát, retorikát, héber és görög nyelvet tanít, magyarázza Virgil Georgicaját és Cicero Officiaját. Karácsonykor nyil-

---

[1]) „Die Familie Van der Maet — irja Kleyn — kommt in 17-ten Jahrhundert unter den *familiae honestae* Utrecht vor. Doch ist es nicht ganz sicher, dass Aletta zu dieser Familie gehörte. Jetzt giebt es in Utrecht nur ein *Van der Maat*, welcher ein Laden hat."

[2]) H. G. Kleyn tanár úr közlése.

[3]) U. a.

[4]) Lásd *Seivertnek* idézett művében. Seivert ez adatát, véleményem szerint Apáczai kézirati feljegyzéséből vette, melyről alább részletesebben szólok. Apáczaira vall ez az adat, már csak azért is, mert ama keserű napnak nemcsak dátumát jegyezte föl, hanem még azt is, hogy szombat volt.

Könyvtára
Ifj. Horthy Miklós-Tudomány-egyetem Könyvtára SZEGED

vános disputatiot tart az istentagadók ellen és nemsokára erre 1654 jan. 11-én nyilvános beszédet tart: *De studio sapientiae.* Őszinte, erős buzgalma, hatalmas munkássága az ifjúság kedvenczévé teszik s népszerűsége tanártársainak irigységét kezdi fölkelteni. [1]) Főként *Basire*, az angol independensek elől elmenekült pap az, a ki retteg tőle és gyülöli, mert látja, hogy mint a filozófiában az új Cartesiusnak, úgy az egyházi életre vonatkozó meggyőződésében is annak az új iránynak lelkes híve, mely az egyház tagjainak befolyását és szabadságát kivánja biztosítani. Basirenak szemei előtt lebeg az angol independensek által okozott királygyilkosság és az a lázadás, mely miatt neki el kelle menekülnie otthonából. Ime, most itt előtte újból egy hasonló reform-mozgalom keletkezik: egész erejével föllép tehát II. Rákóczy Györgynél Apáczai ellen s elkövetkezik szeptember 24-én a Basire és Apáczai közt történt nyilvános vitatkozás, az a jelenet, mely legérdekesebb s legvégzetesebb Apáczai életében, mely jelenet ama korszak legkarakterisztikusabb képe.

Sikerült épen e vitatkozásra és ennek következményeire vonatkozólag nehány eddig teljesen ismeretlen adatot találnom. Lássuk elébb, minő adatok világították meg eddig Apáczai életének e legsötétebb részét.

Seivert, [2]) mint maga állítja, Apáczai saját följegyzése nyomán, leírja ezt a vitatkozást. Eszerint e vitatkozáson jelen volt a fejedelem és a vita éle az independensek s a presbiterianusok ellen irányult. Basire fejtegetésében inté a fejedelmet, a főurakat s főpapokat, hogy vigyázzanak, nehogy az következzék be, a mi az ő előbbi urával, I. Károly angol királylyal történt, mert az nem lenne egyéb, mint az, hogy ama gaz independensek vére helyett a fejedelem vére omolnék. Ez ijesztés után tovább folytatta a presbiterianusok ellen való izgatását. Tudjuk, hogy az angol forradalmi események épen nem voltak alkalmasak arra, hogy a fejedelem és főurakkal megkedveltessék a presbiterianizmust, melyet amazok a puritanizmus szülő anyjának tekintettek, ámbár, hogy az özvegy fejedelemné, Lorántfy Zsuzsánna pártfogolta és Medgyesi, mint a legfáradhatatlanabb előharcosa e rendszernek, róla írt könyvét a fejede-

---

[1]) *U. o.*

[2]) *U. o.* 228—231. l.

lem testvérének, Zsigmondnak ajánlotta.[1]) A fejedelem fölszólítja Basire beszéde közben, indulatosan, a jelenlevő professzorokat, hogy az, aki közülök independes, tegye meg ellenvetéseit Basire vádjával szemben. Basire erősen hangsúlyozottan azt jegyzé meg, hogy nem is hinné, hogy léteznék a tanitói karban ilyen. Kétségtelennek tartom, hogy ez csupán fogás volt Basiretől, melylyel Apáczaiékat akarta bosszantani s a fejedelmet még jobban ingerelni. Apáczaiék, a menynyire lehetett, működtek a presbiterianizmus terjesztésén, Apáczai De studio sapientiae c. beszédében melegen szólt Tolnairól, ki Sárospatak vidékén buzgólkodott a presbiterianizmus terjesztésében, sőt okom van azt is hinni, hogy Apáczaiék Kolozsvárott is tartottak gyűlést, 1654 junius 11-én, ez ügyben, a reformatus egyházközség kebelében.[2]) Apáczai jól érezte tehát azt a gúnyt, mely Basirenak eme mondásában rejlett. A fejedelem ezt mondá Basire szavaira: „Bizonyosan tudom, hogy van a tanitói karban nehány!“ Apáczai most már a fejedelemhez fordult, s így szólt:

„Fenséges fejedelem, legkegyelmesebb urunk! Olyant nem is hallottam, hogy köztünk independensek voltak volna, vagy most volnának, hanem igenis vannak presbiterianusok. Én magam soha sem voltam independens, most sem vagyok, nem is leszek soha az, hanem igenis presbiterianus vagyok.“

A fejedelem így válaszolt:

„A presbiterianizmus út az independentizmushoz!“ „Kegyelmes uram, természetesen ezt mondják“ — válaszolt Apáczai szomoruan, s ezzel a közbeszólások véget értek, a vita tovább folyt.[3]) Basire vér-

---

[1]) *Szilágyi* Sándor: Erdély irodalomtörténete, Budapesti Szemle IV. (1858) 192. l.

[2]) *A kolozsvári ev. ref. egyházközség* levéltárában egy papirszeleten írva ezt találtam: „1654 junius 11-én Apáczai urammal érkeztenek megh Fejérvárról: 1. Kanta pap. 2. Kolozs István. 3. Fejér Benedek. 4. Timár Bálint. 5. Wicza Péter. 6. Mátyás deák. 7. Szeörös András. 8. Almer Márton.“ Egy másik papirszeleten „Jenei István pap Apáczaival jött Fejérvárról.“ E névsor azért került bele az egyházközség levéltárába, mert a fölsoroltakat az egyházközség szállásoltatta el és megvendégelte. Egyéb ok nem vezethette Apáczait amaz időben Kolozsvárra, mint valamelyes egyházi gyűlés, melyen a presbiterianizmusnak óhajtott propagandát csinálni, mint buzgó híve.

[3]) *Seivert.* Siebenbürg. Quartalschrift. V. Jahrg. 228. s köv. ll.; utána *Szilágyi* Sándor: Budapesti Szemle IV. k. 1858. 195 s köv. ll.

szemet kap és most már a presbiterianusokat támadja, de mint Apáczai írja, — Seivert által említett kézíratában — oly gyönge fegyverekkel, hogy ő — Apáczai — égett a vágytól, hogy sorompóba lépjen Basire ellen. Alig tudta őt *Katona „püspök“* — irja Seivert tévesen — okos tanácsa visszatartani attól, hogy közbe ne szóljon. Midőn Basire kihivó hangon befejezte támadását, Apáczai nem tudta magát visszatartóztatni s a fejedelem felé fordulva kijelenté, hogy a Basirius érvei annyira gyengék, hogy bármely középszerű presbiterianus is képes azokat megcáfolni. Ez a mondás — írja Seivert — erősen föltűnt a fejedelemnek s másoknak, Basire elkezd idegeskedni s ekkor a fejedelem elrendeli, hogy kezdjenek hozzá tehát ketten: Apáczai és Basire a vitatkozáshoz. Apáczai mentegetőzik, hogy ő nem készült el erre a fontos dologra. Méltányos ellenvetése mitsem használ, senki se szól mellette s neki küzdenie kellett egyedűl. Fájdalmas hangon és jogos, keserű szemrehányással végzi Apáczai e vitáról írt emlékíratát szent Pál e szavaival: „Az én első magam mentésében senki sem volt mellettem, hanem mindnyájan engemet elhagytanak, ne tulajdonítttassék ez bűnűl ő nekiek. De az úr én mellettem állott és engemet megerősített.“

E vita következményeiről annyit tudunk, hogy Apáczai ellenségei most már teljes mértékben felbőszítették ellene a fejedelmet, ki a gyulafehérvári torony tetejéről akarta őt ledobatni. Bod Péternek [1]) és Seivertnek a fejedelem e szándékára vonatkozó feljegyzései egészen átmentek a közhitbe, úgy, hogy már Erdélyi János szerint,[2]) ha pártját nem fogja Kereszturi Pál, kinek volt bátorsága közbejárni, a fejérvári legmagasabb torony lett volna, mint beszélék, „tarpéji sziklája“.

Seivertnek a gyulafejérvári disputatióról most ismertetett eme közleménye vitát támasztott *Szilágyi* Sándor és *Erdélyi* János közt. Erdélyi János ugyanis szemére lobbantotta Seivertnek egy tollhibáját, hogy t. i. az 1655. szept. 24-én tartott examen alkalmával Katona püspököt szerepelteti, ki 1649-ben meghalt és e hibáért kicsinylően szól Seivertről. [3]) *Szilágyi* Sándor válaszában [4]) kijelenti, hogy nem

[1]) M. Athenás 13. l.

[2]) Budapesti Szemle 1866. 312. l.

[3]) Sárospataki Füzetek III. évf. (1859) 334 és köv. lapjain.

[4]) M. Akad. Értesítő 1860. 446—502. l.

magát fogja védeni, hanem magokat a történeti adatokat s azoknak hitelességét, mert azoknak megdőlte irodalomtörténetünkben nagy hézagot hagyna. Ezután Erdélyinek több más adatait is cáfolván, Seivert tollhibáját is megmagyarázza, kimutatván, hogy a G. Katona püspök unokaöcscse: szintén *Gelei Katona István*, esperesről van szó s midőn Seivert Apáczai kéziratából jegyzeteit összeállította, a két név hasonlósága hozhatta zavarba. „De — úgymond Szilágyi — e tévedéséből még nem következik, hogy adatait tetszés szerint travestálhatjuk.“ Seivert tévedésének földerítésére, de egyúttal adatai szavahihetőségének védelmére *Szabó* Sámuel azt az adatot közölte,[1]) hogy van a marosvásárhelyi ref. kollégium könyvtárában egy könyv, melynek címlapjára Apáczai sajátkezüleg ezt jegyezte: „*Clarissimo Stephano Gelei* don. Joh. Apacius. *1655 26. jul. Albae Juliae.* Kétségtelen tehát, hogy itt nem a *reverendissimus* püspökről, hanem a *clarissimus* esperestről van szó.

Lássuk most *az általam talált új adatokat*, melyek teljesen bizonyítják, hogy *Szilágyi Sándornak igaza van*, midőn Seivert adatait védi, mert azok valóban Apáczaitól magától erednek, de másfelől azt a szomorú tényt is mutatják, hogy Apáczai *sokkal többet* szenvedett ama vitatkozás miatt s ellenségei sokkal többet, barátai pedig kevesebbet tettek ügyében.

Midőn Apáczaival behatóbban kezdtem foglalkozni, tisztába jöttem a felől, hogy életrajzához okvetlen szükséges a Seivert által említett és általa, fájdalom, csak igen csekély töredékben közölt[2]) kéziratról, melyet *Nachricht*-nek nevez, valami újat földeríteni. Megkisérlettem az eredeti jegyzetekhez hozzájutni és kerestettem Seivert kézíratait a nagyszebeni Bruckenthal-könyvtárban és a városi levéltárban, sőt a hajdani Sieb. Quartalschrift kiadójának utódainál is,

[1]) Budapesti Szemle XVII. k. (1863) 494. l.

[2]) „Ich würde sie — úgymond Seivert, többször idézett művében, a szóban levő kézíratról — und sie verdiente es, hier ganz einrücken, allein ihre Länge verbietet es mir.“ Az a töredék, melyet Seivert szóhiven közöl, így hangzik: „Instituit D. Basirius examen generale cui intererat Princ. cum multis suae aulae familiaribus. Cujus materia fuit disputatio contra Independentes et Presbyterianos, quos utrosque conjungens in praefatione, adulationibus omnia complens, Principisque animum inflammare contra nos miseros Presbyteranos, omnibus modis conatus est, monens severe Principem, Magnates, Episcopos et alios, velint sibi cavere, ne sors Regis sui Anglicani, se quoque tandem maneret. Certe et illud affirmans: quod nisi mature fieret, illorum nebulonum loco sanguis Principum effundendus esset.“

valamint Hamersdorfban, hol Seivert lelkész volt; de siker nélkül. *Fritsch Lajos* úr, a Nagyszebenben megjelenő „Siebenbürgisch Deutsches Tageblatt" szerkesztője vala oly szives fáradozni ez ügyben s tőle tudom, hogy a *Seivert*-hagyaték egy részét eladták Berlinbe.[1]) Igy hát az Apáczai kézirata is legnagyobb valószinűséggel Berlinben lappang valahol.

Kutatásaim közben a kérdéses kéziratra vonatkozólag *az Erdélyi Múzeum-egylet könyvtárában*, Kolozsvárt találtam egészen felvilágosító adatokat. Bod Péter Magyar Athénásának egyik példánya mellé *Szathmári Pap Mihály* 1796-ban kinevezett kolozsvári ref. teologiai professor jegyzeteket írt. Szathmárinak szép könyvtára és kézirat-gyűjteménye volt, mely utóbbi gyűjteményben a szóban levő Apáczai-féle kézirat, vagy a mi még hihetőbb, annak egyik, Apáczai által Kolozsvárra *küldött másolata megvolt.*[2])

A M. Athénás e példányának *Apáczai*-ról szóló részéhez, a könyv 12. és 13-ik lapja közé kötve Szathmári Pap Mihály kézírásában a következő megjegyzések olvashatók:

„Miképpen kezdődött légyen pedig Apátzainak a Presbyterianismusért való Controversiája, szépen leirta maga diákúl egy kis munkátskájában ilyen titulus alatt: *Narratio vera Actus, qui Ao 1655 d. 24 Sept. in Collegio Albensi contigit.* Tudnil. az oda való ugym. Fehérvári *Basirius Isák* nevezetű híres Theologiae Doctor Exament csinálván, arra a Fejedelmet II. Rákotzi Györgyöt és más nagy Embereket, Püspököt is elhivta. És tudván már, hogy Apátzay a Presbiterianusokkal tart, egy oratiotskát mondván, abban az independensek ellen keményen beszéllett, azután az independen-

---

[1]) „Zunächst suchten wir — irja *Fritsch* Lajos úr 1891 okt. 5-én kelt hozzám intézett levelében — mit Archivar *Zimmermann* im städtischen Archive alles durch, fanden aber nichts. Hierauf begab ich mich in die Freih. v. Bruckenthal'sche Bibliothek, wo nach mehr als 2 stündigen Suchen dasselbe Resultat zu Tage trat. Zwar fanden wir *schriftliche Aufzeichnungen aus Seiverts Nachlass*, das gewünschte Manuscript aber nicht. Der Bibliotheker Prof. Martin *Schuster* sagte mir, dass *ein Theil des Seivert'schen Nachlasses nach Berlin verkauft worden sei*; möglicher Weise befindet sich das gesuchte Werckchen auch darunter. In *Hammersdorf* war selbstverständlich nichts zu finden, ebenso im Nachlasse Martin v. Hochmeisters."

[2]) 6493 sz. könyvtári számú példány, melynek címlapja előtt Szathmári kéziratában olvasható: „A' mellyet egynehány szükséges jegyzésekkel megbővíteni kezdett Szathmári Pap Mihály Kolosv. Ref. Theol. Professor." A kézirati jegyzeteket később Sz. Pap Zsigmond, M. fia folytatta.

sekkel összezavarván a Presbyterianusokat, azok ellen is keményen beszéllett, mellyre midőn a fejedelem Apátzait megszólította volna, ő Basiriussal disputálni kezdett, noha arra éppen nem készült vala: A Fejedelem ekkor Apátzaira erőssen megharagudott és ezt is mondotta: De Isten engem úgy segéljen, Apátzai uram, a Megyesi [1]) Presbyteriumot, a míg én élek, ide bé nem hozza ked. Mást ne tanítson, mert Isten engem úgy segéljen, valaki mást tanít, a Marosba vettetem, vagy a Toronyból hányatom le! Ekkor még Kereszturi is erőssen pirongatta Apáczait, ezt mondván: Bezzeg kimutatá ám kgd Apátzai uram foga fejérét. Bizony valójában gyermeki argumentumokat hoza kgd elő 's'a't. Mellyek után sok bajai lőnek, a' Püspök a fizetését ki nem akará adni, a Fejérvári Professorságról megfosztaték a Fejedelem által. A Kézdi-vásárhelyi Papsággal megkináltaték, de nem vállalja. Azután az Enyedi papságot ajánlja néki a Püspök és az Ecclesia, azt sem fogadja el, azután Maros-vásárhelyi Rectorsággal kináltatik, arra is azt feleli: „Arra még diák koromban hivtanak 's nem mentem, most már inkább nem mehetek." Azután Pataki Rectornak akarták hivni és a Fejedelem Annya is írt mellette, de a' Fejedelem nem engedte, azt mondván nem illik ilyen embernek Jóván így munkálodni. Ezután a Püspök a Házából ki akarta küldeni és jovallotta, hogy Basiriust kövesse meg 's adjon Reversalist. Egyiket sem tselekedte, így osztán által tették Kolosvárra. (Lásd a fenn írt Narratióját in Msri meo.) Ott vagyon egy szép Supplicatioja és Apologiája is a Fejedelemhez."

Mennyivel sötétebb színben tűnik fel most már előttünk Apáczai sorsa. Ime, még Kereszturi is (a kit pedig pártfogójának hisz Bethlen Miklós) a haragvó fejedelem előtt ellene támad, s ha valamit tesz is érdekében, ami azonban most már nagyon kétségesnek látszik előttem, azt a lehető legnagyobb titokban teszi. [2]) Apáczai azonban törhetetlen tiszta jellem, minden gyötrés és halálos fenyegetés

---

[1]) II. Rákóczi György itt *Medgyesi Pálra*, Lorántfi Zsuzsánna udvari papjára célozott, ki egyik legbuzgóbb harczosa volt a presbyterianizmusnak Erdélyben. Számos művei közül a *Dialogus Politico Ecclesiasticus*, Bártfa 1650. 4° cimű, „a melyben hosszasan mutogatja, mi légyen a Presbiterium, annak haszna, igazgatásának módja, s hogy lehetne felállítani a magyar nemzetben; melyben ír igen mérgesen az Episcopalisok ellen." *Bod T.* M. Athénás 169. l.

[2]) Bethlen Miklós Kereszturinak, a fejedelem udvari papjának tulajdonítja Apáczainak Kolozsvárra való áttételét, ezt azonban Szilágyi Sándor is (L.: M. Akadémiai Értesítő I. k. 1860. 477. l.) megczáfolja azzal, hogy Kereszturi 1656-ban, midőn Apáczait áttették, már nem is volt életben. Apáczai *Narratiojában* — most már tudjuk feljegyzéseinek czímét — mindenkinél biztosabban rámutat arra, hogy Kereszturi sem volt jó embere.

után is vonakodik a kivánt visszavonást megtenni. Emelt fővel bátran és szilárdan szembenéz ellenfeleivel és erőt merít magának igaz vallásosságában a bibliából, mondván, hogy Isten vele van. És Istenben bízván, igaz hitében, mint soha senki, ő sem csalatkozott; áttették Kolozsvárra, hol még nagyobb szükség volt az ő eszméire, s a hol otthonosabban érezhette magát, távol ellenségei közvetlen körétől olyan intézetben, melyet magasabb színvonalra kellett emelnie, melynél több alkalma nyilt reformeszméinek hangoztatására és érvényesítésére; „a rákot a Szamosba", mondja igen találóan Bethlen Miklós önéletleírásában ez áthelyezésről.

De egyebet is konstatálhatunk Apáczainak Szathmári Pap Mihály által megőrzött *Narratio*-jából. Azt, hogy Apáczai fiatal deák korában mghivást kapott Marosvásárhelyre, az odavaló kollegiumba, ő azonban érezvén, hogy többre van elhivatva, nem fogadta el a felajánlott tanszéket s visszaútasította a biztos *clebát*, [1]) mely után annnyian áhítoztak.

Önkénytelenűl az a kérdés merűl fel előttünk, hogy Apáczai *miért* írta a *Narratiot*, melyet bizonyos hangsulyozással Narratio *vera*-nak nevez? Erre a kérdésre egy másik adatom alapján megfelelhetek, reájutván egy új ismeretlen epizódjára a Basire és Apáczai: az episcopalis és a presbiteri irányok közt folyt harcznak. Szathmári Pap Mihály említett jegyzetei közt Basirera vonatkozó adatokat kerestem, abban a reményben, hogy ha lesz Basireról valami följegyzése, az aligha nem fog az Apáczai életrajzához is tartozni. Találtam is egy igen érdekes följegyzést. Az erdélyi múzeumi könyvtár amaz Athénásának példányában, melyhez Szathmári P. Mihály jegyzetei vannak bekötve, a 29-ik lap előtt Basiriusra vonatkozó két és fél sorra terjedő régebben följegyzett életrajzi adatok után újabb és pedig e századból való, a negyvenes éveknél semmiesetre sem korábbi és, mint kinyomoznom sikerült, Szathmári Pap Zsigmondtól eredő följegyzést találtam. [2])

---

[1]) E tót kifejezéssel nevezi meg keserű szatirával a kenyeret Apáczai „*De summa scholarum necessitate*" c. oratiojában, melyet 1656 nov. 20-án tartott a kolozsvári ev. ref. kollegiumban beköszöntőűl.

[2]) Hogy e följegyzés nem lehet régebbről való, azt abból gondolhattam, hogy mindjárt e feljegyzés alatt ugyanazon kézírás *Basthi Józsefről* jegyez föl adatokat, említvén róla, hogy *1835.* decz. 22-én „kijött Vizaknára hozzám." E följegyzését okvetlen nehány évvel később kellett tennie. Magáról a följegyzés irójáról alább szólni fogunk.

„Ennek (t. i. Basiriusnak) tulajdon keze írása van nállam: *Examen examinis quod D. Isaacus Basirius S. S. Theolog. Dr. ac Professor in augusta Celsiss. Transilvaniae Principis praesentia contra Presbyterianos Alba Julia in Collegio instituit. Ao. 1655. die 24. Septembris.* Viszont:

Brevis pro Presbyteris APOLOGIA ad Serenissimum Principem Transilvaniae."

Basirenak e két kéziratáról eddig senki sem tudott, nem említi legalább senki. Szathmári Pap Mihály, a szóban levő jegyzetek megkezdője sem.

Ha figyelemmel olvassuk Szathmárinak Apáczai *Narratiójára* vonatkozó feljegyzését, melyet fennebb közöltem egész terjedelmében, e feljegyzés végén olvashatjuk, hogy Apáczainak a *Narratio vera*-n kivűl maradt *egy apologiája is* a fejedelemhez.

Most már e két egymást kiegészítő feljegyzés nyomán én arra a föltevésre jutottam, s úgy hiszem nem alaptalanúl, hogy *Basire* folytatta az Apáczaiék ellen való támadást, írván az *Examen examinis* stb. cz. röpiratot, mely úgylátszik csak kéziratban maradt. Apáczai megtudja, hogy Basire tollal is folytatja a szept. 24-iki harcot, vagy talán a mi valószínű, keze közé is kerűlt egy másolata e röpíratnak (melynek kinyomtatása alighanem a fejedelem akarata miatt, vagy a mi még valószínűbb, Apáczai magasrangú pártfogója, Lorántfi Zsuzsánna személyeért maradt el) és válaszúl rá megírja a Narratio *vera*-t, mely a tények hű és igaz elősorolásával válaszol Basirenak. Most Basire egy apologiát ír, a presbiterianusokat támadván ismét, a fejedelemhez. Apáczai is megírja a maga apologiáját. Becsvágya és igazság-szeretete nem engedi, hogy az igazságot elforgató Basiriusnak egyetlen támadó műveletét is viszonzás nélkűl hagyja. Hogy a fejedelem kezébe került-e Apáczainak e két polemikus röpírata, azt nem tudom, nem is tartom valószínűnek, de hiszem, hogy Apáczai, ki érezte kegyvesztettségét, nem is a fejedelemhez, hanem az igazságért a nyilvánosságnak írta e két választ Basire ellen: minthogy azonban Basire nem lépett a nyilvánosságra s nem sütötte el az ő két ágyuját, Apáczai sem nyomatta ki a maga két röpíratát.

Mind a négy kézirat valószínűleg létezik még: lappang valahol. Igyekeztem felkutatni a kéziratokat, de eddig sikertelenűl. A Seivert

által említett kézirat kereséséről fennebb adtam számot. A mint rájöttem a Szathmári P. Mihály által említett kézirat létezésére, a Szathmári könyvgyűjteményét és kézirattárát igyekeztem megtalálni. Szathmári könyvei és írásai évekig hevertek egyik kolozsvári kereskedő padlásán. Fájdalom, nagyon sok elkallódott mindkét gyűjteményből. Jelenleg a kolozsvári ev. ref. kollegium könyvtárában van pár száz kötet Szathmári könyveiből, de kézirat a Szathmári-gyűjteményből nincs, mint erről *Török* István dr. igazgató és *Szabó* Sámuel könyvtárnok tanár urak értesítettek. Átnéztem a könyveket is, ha vajjon a kézirat nincs-e valamelyikbe bekötve: hasztalan. Nem hagyok fel azonban a tovább való kereséssel és minden tőlem kitelhetőt megteszek arra, hogy előkerüljön e kézirat, mely Apáczai életrajzához, de egyúttal ama kor irodalmi és vallási mozgalmainak történetéhez fölötte jellemző és érdekes adat.

A mi a fönnebb említett és Basire kézirataira vonatkozó megjegyzést illeti, e megjegyzés íróját Borbát Pál vizaknai ev. ref. lelkész úr szíves fáradozása segítségével sikerült kinyomoznom. Miután ugyanis az említett jegyzetben írója azt mondta magáról egy helyen, hogy neki Rétyi Csiszér László nagyapja volt, más helyen pedig hogy ő a 30-as években Vizaknán élt, Borbát urhoz fordultam, kérvén, hogy nézzen utána, ki lehetett Rétyi Csiszér László unokája, aki a 40-es évek előtt Vizaknán élt. Kifejeztem azt a hiedelmemet, hogy az illető alighanem ref. lelkész volt, mert jegyzetei többnyire ref. egyházi írókra vonatkoznak. Borbát úr 1891. nov. 19-én kelt levelében tudatta Rétyi Cs. László unokájának nevét: *Szathmári Pap Zsigmond,* vagyis a jegyzeteket megkezdő Szathmári Pap Mihály fia. [1]) Érdekes, hogy Basire és Apáczai egymásra vonatkozó kézíratai egy család birtokában voltak. Borbát úr arról is értesített idézett leve-

---

[1]) „Nemcsak nyomon vagyunk — írja nekem Vizaknáról Borbát ur 1891 nov. 19-iki levelében — hanem meg is kaptuk Rétyi Cs. László unokájának nevét: Szathmári Pap Zsigmond, ki 1806—1841-ig vizaknai ref. pap volt. Ezt bizonyítja egyházközségem egy régi jegyzőkönyvének következő feljegyzése: *Clar. D. Sigism. Pap Szathmári. Nepos b. m. viri Cl. dni Ladislai Tsiszer de Réty A. 1806. Mortuus a 1841. 1-ma Martii.*“ Leszármazását igen világosan mutatja az a táblázat is, melyet főt. *Bakk* Endre róm. kath. lelkész ur volt szives összeállítani, s melyet Borbát úr el is küldött nekem, de hely szűkében ezúttal nem közölhetem

lében, hogy Szathmári Pap Zsigmond özvegyének Kolozsvárt rokona van: *Tóth* Zsigmond ur, néhai Mikó Imre gr. jószágigazgatója. Én tehát ismét kezembe vettem a nyomozás fonalát s Tóth urnál kerestem a Szathmári kézírati hagyatékát. Azonban arról kellett értesülnöm, hogy Szathmári Pap Zsigmond kézíratait halála után Kemény József gr. megvásárolta. Hol van a Kemény-féle hagyaték? Most már visszaérkeztem keresésemben épen oda, a honnan kiindulási pontom volt, az Erdélyi Múzeum-Egylet könyvtárának tulajdonát képező könyv jegyzetei alapján. Ugyanis a Kemény gr. hagyatéka az Erd. Múzeum-Egylet tulajdonába jutott, a kéziratok közt azonban nem akadtam rá a Szathmári által említett Basire-féle kéziratra Nem lehetetlen azonban, hogy később előkerül, miután a kézírattár most fog teljes rendezés és lajstromozás alá jönni. Mindenesetre figyelemmel fogom kisérni a Basire-féle kéziratokat is.

IV.

Elkövetkezék Apáczai életének utolsó korszaka: kolozsvári tanársága. Egyházának kormányzásába behozni óhajtott reformjait élte fogytáig óhajtja, de szellemének egész erejével egy nagyobb s fontosabb czél eléréseért küzd a neki élni megadatott ezután következő négy esztendőn: a nemzeti tanításért. Ismét föllobban benne az a vágy, mely a távol Belgiumban vert gyökeret szivében: nemzeti közművelődést és nemzeti tudományt teremteni. Lázasan sietve, nagy tevékenységet fejt ki. Mindenek előtt elmondja 1656. nov. 20-án beszédjét: *De summa scholarum necessitate earumque inter Hungaros barbariei causis,* [1]) melyről *Beöthy Zsolt* oly találóan jegyzi meg 1891 szeptember 15-én a budapesti egyetem ifjuságához intézett tanévmegnyitó beszédében, hogy ez „az egész magyar művelődéstörténetnek egyik legérdekesebb és legszomorubb okírata.“ [2]) Méltatni e beszédet nem lehet találóbban, szebben és becsesebben, mint a hogy ezt *Beöthy Zsolt* idézett beszédében tevé. „E szegény, üldözött, beteg tudós —

[1]) E beszédet Apáczai maga leirta az általa létesített Apáczai albumba, mely most is megvan az ev. ref. koll. könyvtárában. Hegedüs István magyarra fordította e beszédet, mely megérdemelné, hogy külön kiadásban is megjelenjék. L.: A kolozsvári ev. ref. főtanoda értesítője az 1875—76. tanodai évről. 1—23. l.

[2]) L. Acta Reg. Scient. Universitatis Hung. Budapestiensis Anni MDCCCXCI—XCII. Fasc. I. 48—64. l.

ugymond Beöthy — a tudomány oroszlánszivű fölkentjei közül való, kit a közelmult rémjelenetei ép oly kevéssé képesek megfélemlíteni, mint halálának közelgő árnyéka. Tudós, ki hisz eszméiben, hazafi, ki hívatottnak érzi magát az igazság szavával megváltani nemzetét, puritán, ki mit sem vár a nagyoktól, haldokló, ki istene előtt tárja föl lelkének keserveit. Beszédében két hang a vezérlő, mely végig összeolvad s mégis tisztán cseng füleinkbe. Az egyik forró szerelmi vallomása nemzetének. Ennek nagysága műveltségben és hatalomban, a miért küzd azzal a másik hanggal, melyben szinte vad gyűlölet forr vezetői ellen. Megtámadja az egyháziakat, kik kevés kivétellel haszonlesők és felfuvalkodottak, az iskola munkáját és embereit lenézik, az ifjak nemesebb törekvéseit mosolyogják és ócsárolják; a lomha és kegyetlen előljárókat, kik a tudományról álmodni sem képesek; a tanítókat, kik hivatás nélkül készülnek pályájokra s lelkesedés nélkül töltik be, jövedelmesebb egyházi hivatalokat lesve; az egész közrendet, mely az örökös jobbágyság csikorgó szegénységével csak menedéknek láttatja az iskolát a tanulóval, kit, mint mindeneket körülötte, semmi, de semmi egyéb, csak kenyér képes lelkesíteni. Iskola! Ezt szeretné kiáltani és semmi egyebet, s mint valami bűvös jelszóval elűzi vele ebből az országból a tudatlanság és érdekhajhászat, a maradiság és közöny lelkét. A tanúltságot csak becsülés táplálja: az iskolának, a tudománynak, a tudósnak megbecsülése. Ez az, a tudomány becsülete és szeretete, a mi hiányzik nálunk. Pedig csak ez nyithatná meg a nemzeti nagyságnak igazi, életadó forrásait. Magyar egyetem, mint a magyar tudomány forrása; magyar tudomány, mint a magyar műveltség forrása."

Apáczai nem elégszik meg csupán a beszéddel, hanem hozzá is lát a vezetése alatt álló iskola megerősítéséhez és gyarapításához, és memorandumot dolgoz ki egy létesítendő *magyar egyetem* felállítása tárgyában, mely emlékiratát Barcsai Ákos fejedelemhez benyujtá „Modus fundandi Academiam in Transilvania" czím alatt, kifejtvén számokkal, hogy a fejérvári kollegium búsás jövedelméből létesíteni lehet ez akadémiát. Mint Bethlen Miklós is megjegyzi, ha Barcsai Ákos tovább marad életben s fejedelmi székében, aligha fel nem állítja vala ez akadémiát.

Apáczai mindkét irányu működésének (a kolozsvári ref. kollegium megizmosítására és az erdélyi felsőbb tanintézet felállítására vonatkozó terv) történetéhez és ismeréséhez egy-egy adatot pótolhatok.

A kolozsvári ev. ref. kollegium részére Apáczai, hogy minél több szegény magyar ifjú is tanulhasson, Lorántfi Zsuzsánnánál 1000 frt alapítványt eszközölt ki. Ez az érdeme Apáczainak ismeretes.[1]) Ámde nem ismeretes az, hogy szerzett Apáczai scholájának egy másik, sokkal fontosabb és nagyobb alapítványt is, azt, melynek jótékony hasznát az erdélyi reform. egyház épen a legjobb időben élvezi ismét, miután hosszabb ideig elvonták tőle: a Barcsai Ákosféle *cameraticum beneficiumot.*

Hogy ezt a nagy és nevezetes alapítványt Apáczai eszközölte ki Barcsai fejedelemnél, e föltevésemet a következőkre alapítom:

A kolozsvári ev. ref. *egyházközség* levéltárában kezemhez jutott Apáczai egy levelének, melyet Barcsai Ákoshoz intézett, sajátkezűleg írt fogalmazványa. E levél az eredeti fogalmazványról általam vett másolatban[2]) így hangzik:

Apátzai János alázatos supplicatioja Ngdhoz || mint igen kgls Urához és Maecaenássához.

Kgls Uram! Alázatoson jelentem Ngdk, hogy ez a' || Schola, mely az egész kereszténység között fenn forgo legne || hezebb és legártalmasabb két adversa relligiok ellennében plán || táltatott volt a' bodogh emlékezetü Fejedelmektől: az a jo || véget, a patrociniumnak elégtelensége miatt, mind eddigis el nem || érte, hanem sőt inkáb tsufolásra adott sokakban azoknak kész || alkolmatosságot, az alkolmatlan tanittások és tanulások által || Mostan penig ugyan fölötte elhagyattatot állapottal vagyunk: mert || itt kgls Uram a' nagy égés után, még tsak egy Audito || rium sem volt mind eddig is, melyben taníthattunk volna, || hanem kamarákban kénszerittetünk tisztünköt végben vinnünk. Igye || keznek ugyan már az itt valo Uraim felépittetéseken, de || mikorra leszen az en nem tudom. Tanittok is ordinariusok tsak ketten vagyunk. Két em || ber penig, (bár az maga volna az Istenes Plato és a' nagy Aristoteles) annyi sok külömb külömb fele korban

[1]) L. Szilágyi Sándor: Apáczai Cseri J. és kortársai Magyar Ak. Ért. I. k. (1860.) 482. s. köv. ll., valamint Fekete Mihály és utána kiegész. Szabó Samu: A kolozsvári ev. ref. főtanoda régibb és legujabb története, egyszersmind értesítő az 1874—75. tanodai évről, Kolozsvárt 1876. 91-ik s köv. lapokon.

[2]) Magát a levelet közölte, jól, Herepei Gergely lelkész is az *Erdélyi Protestans Közlöny* 1879. évf. 279. l. de nem tartottam feleslegesnek azt a legteljesebb szóhűséggel és a sorok jelzésével is az eredetiről lemásolni.

levő elmeknek || hasznos tanittására elegséges nem lehetne soha. Noha ne || mely jo indulatu emberek az el mult télben magokat megh || szedvén, három Praeceptornak rendeltek volt esztendeig valo || fizetést, de felek rajta, ez az idő eltelven azis tsak füstbe || megyen, ha a' Ngd Fejedelmi kglsge nem accedál. Mi || nek okáért Ngdk mint kgls Urának szegény el-hagyattatot || Scholánk könyörög én általam, méltoztassék Ngd Fejedelmi ke || gyelmességéből ennek az Ecclesianak parantsolni, hogy az Ecclesia || pénzéből vagy proventusából, (rea emlékeztetvén a' végre melyre || az Istenes Fejedelmektől rendeltetett, tudni illik religionk gyarapodására mely a' Scholák virágzása altal szokott legjobban mindenütt lábat kapni) deputáltassék a' Praeceptorok számára (átvitel a tulsó lapra) három három száz forint esztendőnkent. Hogy a' ki Rheto || ricát fog tanittani fizethessünk 60 forintot néki esztendőn || kent, aki Poësist annak is 60. a' ki Syntaxist annak 50. || a' ki Etymologiat 50. a' ki Rudimentat 40. a' ki Orthographiat, azaz, írást 's olvasást, annakis 40. Egyébként Kgls || Uram soha bizony jó módjával adversariusink ellen meg - nem - || álhatunk. Magunk hogy mind azokot a a' dolgokot tanithassuk soha rá nem érkezünk. Sőt ha mind reájok érkeznénk is azokra, || de azonban el kellene a Theologiának és Philosophiának maradni, || mellyek nélkül amazok tsak' haszontalan tsevegések. Hogy az || ért kgls Uram ne kenszerittessenek továb' a' Reformátusok || gyermekei latinitás tanulása kedvéért a' Papistákhoz folya || madni (mint régen az Izraeliták a' Philisteusokhoz az ő fegyverek || nek meg - elesittéséert) 's azonba religiojokat sokan változtat || ván, a Pápista tanittókk intzelkedések által vallásunktól el || szakadjanak, nekünk nagy lelkünk sérelmére: méltoztassék Ngod kglssen annuálni és disponalni a' dolog felől.

E' felett kgls Uram, hogy az Isten dütsösege és a' || Ngd meltosagos hire neve a tisztesseges tudományokk es keresz || tyen vallásunkk gyarapittása által annál inkább öregbedjék: ne || szánnya Ngd egy - nehán jo indulatu Iffiunak valami benefici || umotskát rendelni: kik a' Ngd szárnyai és Fejedelmi kglssége || alatt fel-neveltetvén az az igasságban és a' scientiakban, arra má || sokot is osztán tanitthassanak: és igy a' Ngd kglssége hirdettessék mind addig valamig a tudományok a' világon tanittatnak. Itt kgls || Uram rendszerint való (kihuzva Fizetesek) jövedelmek a' Diákokk napjába ötven ötven pénz, mely mennyit tehessen ötven hatvan Diakk Ngd kegyelmesen meg

itelheti... Az irgalmas Isten a Ngd Fejedelmi szinét igazgassa mindenekben az ő dütsőségére.

Ez a levél kétségtelenül 1659-ből származik. A kolozsvári ev. ref. egyház levéltárában lévő fogalmazványon ennél jóval későbbi időből származó irással „1659“ datum van, de még inkább bizonyítja e levél évét az eredmény, melyet elért, a válasz, mely reá érkezett: Barcsay hires „cameraticalis“ alapítványa. Az egyházközség levéltárában, hova véleményem szerint, mintegy ante-akta gyanánt került az Apáczai levelének említett fogalmazványa, megvan a Barcsay eredeti adománylevele, mely a következőkép hangzik:

Nos Acatius Barcsai Dei gratia Princeps Transylvaniae, partium Regni Hungariae Dnus et Siculorum Comes. Memoriae commendamus tenore praesentium significantes quibus expedit universis: Quod cum inter tot vicissitudines humanas quibus singulis volvitur momentis fragilitas multi studuerint immortalitatis sibi parare monumentum, facinoribus ac rebus praeclare gestis, omnes tamen (postposito quod in primis erat necessarium erga Deum et ejus ecclesiam pietatis zelo) caducis innixi fundamentis, inania sectati, nihil praeter irritos labores, ac aeternos (post fata) cruciatus nancisci potuere. At nobis, quos periclitantis ac inter tot ruinas et excidia ferme animam agentis Regni Transylvaniae clavo Deus praeesse voluit, longe alia mens est, infinitis enim aliorum edocti exempli, maxime Divino illuminati Spiritus sancti instinctu, inter continuas labores, quibus in horas pro patria destinemur, hoc unicum pro thesauro post fata etiam mansuro nobis reponere satagimus, ut Eccliae ejus, qui ex mediocre in hoc Nos evexit dignitatis fastigium statu, fideles dispensatores inveniamur, nulla quidem ambitione ducti, quippe qui nunquam hominibus cum dispendio animae placere studentes, in solo tantum modo Deo spem et auxilio reposita habemus. Quocirca donec Regni nostri Transylvaniae pace postliminio per clementiam Dei restituta uberior munificentiae nostrae Principalis demonstrandae occasio affulserit salum ut primitias aliquas Orthodoxa reformata Ecclesia Claudiopolitana praelibare possit: conferimus a modo deinceps in perpetuum, successivis semper temporibus, ex cameris nostris Colosiensi quadringentos, Thordensi totidem, Székiensi similiter quadringentos, Desiensi pariter quadringentos, in summa mille sexcentos florenos Ecclesiae jam nominatae, quos annuatim officiales earundem,

tam moderni, quam futuri, absque defectu administrare teneantur, ex qua summa Rector primarius Scholae ejusdem centum florenos annuatim pro se percipiens, ducenti floreni ad sustentationem decem studiosorum convertantur, superflua summae parte dispositioni Patronorum Ecclesiae jam dictae subjacente. Obligantes tam nos (qui vero et syncerissimo ducti cordis nostri affectu donamus) quam universos successores nostros legitimos, nimirum Transylvaniae Principes, imo adjurantes eos per Deum et conscientiam ipsorum, ita solium eorum in terris stabiliatur, ita misericordiam Dei post fata sortiantur, sicuti collationis hujus nostrae confirmatores extiterint, effectoresque, si qui vero sint futuri, quod minime speramus, qui exiguum hunc infinitorum nostrorum laborum fructum Ecclesiae invidierint, optamus justitiam potius, quam misericordiam divinam experiantur, maledictionesque in psalmo centesimo nono expressae eos, ac familiam eorundem obruant. Prout damus, donamus et conferimus harum nostrarum vigore et testimonio literarum mediante. Datum in salis camera nostra Desiensi, die vigesima septima mensis Januarii. Anno Domini Millesimo Sexcentesimo Quinquagesimo Nono. *Achatius Barchiaj.* [1])

Az alapító levél intentiói világosan ugyanazok, melyeket Apáczai leginkább a fejedelem figyelmébe ajánlott t. i. szegény tanulók segélyezése. Ez alapítvány évenként tiz alumnus tanulását tette lehetővé s ezenfelül a kollegiumi rektornak: magának *Apáczainak* helyzetét javította. Hogy Apáczai a maga önzetlenségével nem működött a saját fizetése javításán, azon nem kétkedhetünk, ismerve Apáczai

[1]) Minő érdekes és jellemző az akkori korra ez alapító levél ama része, melyben Barcsay a 109-ik Zsoltárban foglalt átokkal fenyegeti azokat és azok családjait t. i. fejedelmi utódait, kik ez adományt megvonnák. A 109-ik Zsoltárban (Könyörgése Dávidnak Dóég ellen: a Krisztusnak Judás ellen) ama rész, melyre Barcsay különösen czéloz, bizonyára e vers: „Az ő életének napjai legyenek kevesek és az ő *fejedelemségét* más vegye el. Az ő fiai bujdossanak el, kolduljanak és keressenek eledelt az ő elpusztult helyeken". Barcsay alapítványát, miként ez az általam használt eredeti alapító levél indorsatáján olvasható, az 1664. julius 26-án a keczei táborban tartott gyűlésen Apafi Mihály fejedelem előterjesztésére az országos rendek megerősítik. Az alapító levél egyik felén későbbi dátummal Apafi saját kezeírásához nagyon is hasonló írással ez olvasható: *Adják pénzül megh, nem sóúl. Vásárhely 14. Januarii Anno 1667.* Midőn az alapító levél a rendek elé került, határozatukat *Sárospataky* Márton protonatorius vezette rá ez indorsatára.

jellemét, de másfelől azt is tudhatjuk, hogy Apáczai számára ki eszközölte ki az alapító levél amaz intézkedését. Nem más, mint Bethlen János kancellár. Ugyanis Bethlen Miklós írja: „Az atyám szerze neki Barcsay Ákos fejedelemtől, a rendszerint való kolozsvári fizetésén felül esztendőnként az aknáról 400 forintokat.“ [1]) Bethlen Miklós e följegyzése Apáczainak fentebb közölt levelével együtt teljesen nyilván valóvá teszi azt, hogy ez alapítvány Apáczainak köszönhető ki *kérésének támogatására*, mint láthatjuk nem siker nélkül, Bethlen János kancellárt kérte fel. A fiatal Bethlen Miklós annyit tudott, hogy apja valami „fizetést“ eszközölt ki Barcsaynál, s azt hiszi, hogy ez nem egyéb, mint az Apáczai fizetése, holott mint tudjuk, az adományról van szó, mely *egyszersmind* a rektor fizetését is megszaporítja.

Minden habozás nélkül elfogadható tehát föltevésem, hogy *Apáczai Cseri Jánosnak és fáradozásának köszönhető, vagy legalább is nagyobb részben neki tulajdonítható* a Barcsay féle cameraticalis alapítvány, mely az erdélyi ref. egyházat és kolozsvári tanodáját igen jelentékenyen és hathatósan elősegítette czéljaiban.

Maguk az alapítványok megszerzése terén szerencsés és ügyes működése eléggé mutatják azt, hogy a hol a nemzeti tanügy érdekében kellett tennie, ott Apáczai a gyakorlati téren bámulatos ügyességet és szívós munkásságot fejtett ki.

A kolozsvári ref. kollegiumban tartott hires beköszöntője után, melyben mint fennebb láttuk, a nemzeti felsőbb tudományos szakoktatást sürgeti, akadémia felállítását követelvén: hozzálátott a fölállítandó első magyar tudományos felsőbb tanintézet tervének kidolgozásához, el is készítette a tervet s benyujtotta Barcsaynak. E tervezetről Bethlen Miklós és Bod Péter említést tesznek, meglehet, hogy Bod Péter látta és olvasta is a tervezetet, részletesen azonban nem ismertetette s aztán 1872-ig ismeretlen volt e tervezet. Ez évben *Szabó Károlynak*, ki tizenkét esztendeig kereste, kutatta, sikerült fölfedeznie, a gróf Mikó Imre által megvásárolt Aranka-féle gyűjtemény egyik csomagjában a tervezet kéziratának egyik másolatát. E kéziratot Szabó Károly a M. T. Akad. 1872. jan. 27-én tartott ülésén ismertette[2]).

---

[1]) Önéletleírása 247. l.

[2]) Apáczai Cseri János Barcsai Ákos fejedelemhez benyujtott terve a magyar hazában felállítandó első tudományos egyetem ügyében. Közli *Szabó Károly*, rendes tag Pest, 1872. n. 8° 18 l. (Értekezések a nyelv és széptudományok köréből. Kiadja a M. T. A. III. köt. II. szám. 1872.)

E példányt Galambfalvi Mózes másolta le, s mint ő maga megjegyzi „Groff Bethlen János uram levelei között találtatott ezen kis consultatio.“ Ime tehát mint az alapítvány ügyében, ez ügyben is a kancellár útján kellett volna Apáczai tervének végrehajtatnia, ha sors engedi. A Szabó Károly által ismertetett kézirat hátára Aranka György ezt jegyezte ugyan: „Néhai *Csulai György Bartsai Ákos udvari papja azután püspök projectuma egy akadémia felállításáról*“, ámde Szabó Károly éles szeme azonnal észreveszi, hogy a tervnek „nem csak egész szelleme, hanem több helyt egyes kifejezései is világosan bizonyítják, hogy szerzője a fiatal lelkü lángoló buzgóságu, a haladásért, reformért lelkesült tanár Apáczai volt“, egyuttal megrója Arankát tájékozatlanságáért és gyenge itélőtehetségéért, hogyan volt képes ezt a tervet az öreg orthodoxus püspök Csulai Györgynek tulajdonítni. Ezután Szabó Károly a kézirat több helyének méltatásával és Apáczai más művének egybevetésével bizonyítja be, hogy a kézirat, melyet közöl, az Apáczai tervének másolata.

Konstatálhatom, hogy a Szabó Károly által fölfedezett másolatot Galambfalvi sok helyt nagyon hiányosan és hibásan másolta, több igen fontos dolgot hagyván ki belőle. Éppen e hibás másolás az oka Aranka tévedésének és ezért kellett Szabó Károlynak még bizonyítgatnia is, hogy itt az Apáczai tervéről van szó. Ugyanis a Teleki nemzetség marosvásárhelyi levéltárában, *Koncz József* tanár által figyelmeztetve, találtam Apáczai tervének egy *eddig ismeretlen másolatát*, mely sokban jobb, *teljesebb* és *hívebb* a tervnek eddig ismeretes egyetlen másolatánál, a Galambfalviénál. Mielőtt részletezném a két másolat közt való különbséget, vagyis inkább kiegészíteném e jobb másolatból a hiányosat, felemlítem, hogy a marosvásárhelyi levéltárban levő példány előszava után ott van az aláírás is (másolatban): „*Nagyságodnak alázatos és méltatlan szolgája Apáczai Cseri János.*“ Tehát szó sem lehet arról, hogy Arankának igaza volna; vastag tévedése, mint fennebb említém, a másolat e nagyon is fontos kihagyásának következménye.

Apáczai tervének szóban lévő eddig ismeretlen második példánya *Pápay-Páriz Ferencz* révén került Marosvásárhelyre. *Teleki Sándor* gróf, ki ugylátszik szintén foglalkozott azzal az eszmével, hogy magyar nyelvü felső tanintézet létesüljön Erdélyben, e végből Pápay-Páriz Ferenczet felszólította, hogy általában az e tárgyban

eddig kidolgozott tervezeteket küldje el, a mit Pápay-Páriz Ferencz 1712. jul. 1. Nagy-Enyedről datált és Teleki Sándor grófhoz Gernyeszegre intézett levelének tanusága szerint teljesített is, hivatkozán arra, hogy Alstediusnak és Bisterfeldnek irásban beadott tervezetét szintén elküldte a grófhoz.[1])

Az Apáczai terve (2703 levéltári számmal jelezve) egy negyedrétű füzet, 10 levélből áll. Kivül *De instituenda Academia* czím van rajta, belül pedig teljes czíme, melyet Galambfalvi hiányosan másolt s így Szabó Károly sem adhatott ki szószerinti hűséggel, a következő: *A magyar nemzetben immár elvégtére egy Académia felállításának modgya és formája, melyben meg mutattatik, mind a mely könnyen mindjárást is meglehetne, mind az pedig mely kicsin akadályok állottak ebben ennek előtte is ellent.*

E példány szövege teljesebb lévén és sokkal nagyobb gonddal másoltatván, a Szabó K. által kiadott Galambfalvi másolta tervezetben a köv. tkező javítások szükségesek:

A 7-ik lapon[2]), felülről számítva a 28-ik sorban, fájdalmát helyett: *fájdalmamat.*

8. l. 2. sorb. kegyelmesen h: *kegyelmes*; ugyane lapon 7. sorban obediendum h.: *obedientiam*, subditorum h.: *subjectam*; u. e. l. 10. sorban, soha meg nem lehet h.: soha *jól* meg nem lehet; a 25. sor után teendő: *Nagyságodnak alazatos és méltatlan szolgája Apáczai Cseri János*; 28-ik sor után (a mint Szabó Károly helyesen sejtette az idézet forrását) a következő széljegyzet: *In oratione inaugurali anno 1656 nov 20 habita Claudiopoli.*

9. l. 5-ik sorb. költséggel h.: *költségével*; 30-ik sorb. proventus h.: proventus *állapotját*; 33-ik sorb. számra nézve *után kimaradt és beirandó: olyat penigh hogy Scotiában talán egyik académia is nem érkezett volna el véle, mert a száz alumniát nézve* (következik: sok stb.)

10. l. 9-ik sorb. 114 köböl, h.: *144 köböl*: 10-ik sorb. borsót

---

[1]) Pápay-Páriz e levelének eredetijét a Teleki nemzetség közös levéltárában Marosvásárhelyt láttam, ugyanott van az Apáczai tervezetén kivül P. által említett Alstedius Bisterfeld-féle terv, mely azonban nem annyira felsőbb tanintézet létesítéséről, mint inkább a gy.-fehérvári gimnáziumnak szabályzatai átalakításával tervezett fejlesztéséről szól.

[2]) A M. T. Akadémia által kiadott s fennebb idézett kiadásban teendők e javítások.

után: *kását*; 12-ik sorb. ért volna h.: *tett volna*; 13-ik sorb. 114 h.: 144; 17-ik sorb. pénze h.: *pénzt adtak*; 24-ik sorb. 6528 forintot h.: *6558 forintot*; 29 sorb. számát — után kimaradt és oda irandó —: *is*.

11. l. 14-ik sorb. 300 — után kimaradt és oda irandó —: *a graecae linguae professoré is 300*; 25-ik sorb. 278 forint h.: *308 forint*; 33-ik sorb. 1768 frtot h.: 1798 frtot.

12. l. 13-ik sorb. hallottuk és láttuk h.: *halljuk és látjuk*.

13. l. 7-ik sorb. melyet — után kimaradt és beirandó: *ők*.

14. l. 26-ik sorb. hitván — után kimaradt és beirandó: *falusi*

15. l. 7-ik sorb. ülnének h.: *itélnének*. U. e. sorban ülnének — után kimaradt és beirandó: *Oh mely nagy gyalázat az Nemes és Főemberek Gyermekeinek, hogy az paraszt ember Gyermekei ő nékik eleikben ültettetnek kik után gyakorta süveg levéve kel salápolniok! Ezt hozta ám az idő nap előtt való Agár és Paripa melyeket ha szintén az Scholában* (régibb irással: *husz-huszonöt*, igazítással: *tiz-tizenöt*) *tiztizen öt esztendeig tekergettenek volna az Iustinianus Pandectái mellet az latinitás megh tanulása után ugyan mégh is jo korokban megtálalhatták volna.*

16. l. 17-ik sorb. creáltassék után későbbi igazítással a következők vannak: *noha csak catechetica theologiában jól fundatus legyen, aki olyan elé dolgában nem mehet is felvétettetik a prédikátorságra accedalván a theologiai facultás testimoniuma.* 19-ik sorb. Septembernek után kimaradt és beirandó: *vagy Juniusnak.*

18. l. 5-ik sorb. *Találni* kezdetű mondat így hangzik: *melyben mivel* egy Hortulanus is kellene, amaz harmadik fennmaradott 100 ftot ennek kellene deputálni.

V.

Az *Encyclopaediát* illetőleg arra a fölfedezésre jutottam, hogy ez a mű *voltaképen nincs befejezve.* Nem arról van szó, hogy valámely része, mely már ki van nyomatva, csonka lenne, hanem azt a tényt konstatálhatom, hogy Apáczai *még egy nyelvtudományi és egy retorikai részt akart írni, melyek az Encyclopaedia befejező részét képezték volna.*

Apáczai terve szerint a nyelvtudományi rész a következő fejezetekből állott volna: általános nyelvtan (grammatica generalis), görög, latin, héber, arab nyelvtan és dialectika, a retorikai pedig általános retorika; latin, görög, héber és arab retorika.

Az alap, melyre e véleményemet fektethetem, Apáczai *Encyclopaediájának praefatiója.*

Tudvalevő, hogy Apáczai Encyclopaediájának jó részét hazájába való visszatérésekor, 1653-ban, adta sajtó alá az előszóval együtt. Az Encyclopaedia, melynek első czímlapján a kolophon 1653. évet mutat, 1655-ben jelent meg. Ezt teljes határozottsággal lehet megállapítani abból, hogy „a *Magyar Encyclopaedia* szövegével, mely a 412. lapon S_4 levelen végződik, együtt nyomtatva (413—487. lapon S_5—X_4) levelen egy kötetben találjuk, valamennyi példányban szerzőnek *De studio sapientiae* czímű latin beszédjét, melyet a gy.-fejérvári collegiumban 1653. nov. havában tartott s mely még azon évben hely nélkül (Gyulafejérvárott) önállóan is megjelent. E melléklet külön czímlapján pedig a nyomtatási hely és év így áll: Ultrajecti ex officina Joannis a Waesberge Anno MDCLV. Kétségtelen ebből, hogy ez a melléklet valamint a M. Encyclopaedia utolsó íve is 1655-ben volt kinyomatva és így az 1653-ban sajtó alá adott M. Encyclopaedia csak 1655-ben látott napvilágot“. [1])

[1]) *Szabó* Károly. Régi Magyar Könyvtár. I. 371—372. l.

Az előszóban Apáczai hűségesen és aggodalmas lelkiismeretességgel elősorolja mindama szerzőket, kiknek műveiből az Encyclopaediát megszerkesztette. Minden egyes rész czímét elmondván, utána teszi forrásait. E helyen a teologiai rész után — *holott maga a voltaképeni Encyclopaedia „Az isteni dolgokról“* cz. *XI-ik fejezettel végződik* — Apáczai fölemlíti, hogy a grammatica generalisban és specialisban *Ramus*, a héber nyelvben és dialecticában *Martinius*, az arab nyelvben *Erpenius*, az általános és latin rhetorikában *Talaeus*, a görög, héber és arab retorikában pedig különbözők voltak forrásai.

Maga ez a rész már teljesen elegendő bizonyíték állításomnak kétségtelenül igaz voltára, ámde van ugyancsak az előszóban egy másik hely, mely szintén tanúsítja, hogy Apáczai nem a theologiai, hanem nyelvtudományi és retorikai részekkel akarta Encyclopaediáját bevégezni.

Apáczai ugyanis az említett előbeszédben az *Encyclopaedia*-nak gyakorlati használási módját igen részletes utasításban kifejti. És itt leghosszasabban a *nyelvtudományi rész* gyakorlati alkalmazását tárgyalja. Első volna, kivánsága szerint, a görög nyelv, melyet tanittatni óhajt, majd a latin nyelv tanulására vezetné a tanítványt; e két nyelv tanulásán átment tanítványait — úgymond — a héber nyelvre tanítaná, megismertetvén velök e nyelv chaldeai, syriai és talmudi dialektusait. De mégse eresztené őket el addig, míg a zsidó nyelven és e dialektusain kivül az arab nyelvet is meg nem tanulnák, mert Mohamed Alkoránja és Tamerlan históriái a legjelesebb könyvek, ezért rajta volna, hogy a tanítványok ezeket értsék „Így már — írja Apáczai — e négy nyelvet tudván, bátran búcsut vehetnének az iskolától, mert ha mi jó van egyéb nyelvekben, ezekből eredt, mint a csermelyek a bő forrásokból“.

Hasonlítsuk össze ezt az utasítást az előbb idézett részszel, mindkettőből kitűnik, hogy az Encyclopaediában görög, latin, héber és arab nyelvtanoknak kellett volna lenniök, míg az előszó ama része, melyben Apáczai forrásait idézi, az általános nyelvtan és a retorikai részeket is bizonyítja. E két utóbbi rész tanítására vonatkozólag Apáczai nem tartotta szükségesnek semmi külön módszer alkalmazását javasolni.

Szükségtelen tovább bizonyítgatnom. Midőn Apáczai 1653-ban, hazautazása előtt, az Encyclopaedia kéziratát Waesberge János utrechti nyomdájába adta, véleményem szerint az előbeszédnél és az

első nyolcz fejezetnél többet semmi esetre sem írhatott meg és ennél több kéziratot nem is adott. Ez a nyolcz fejezet pedig épen fele volt volna az eredetileg nyelvtani és retorikai részekkel együtt *tervezett* Encyclopaediának, mely — maga — azonban az általános nyelvészeti bevezetés, négy nyelvről és a retorikai részről való épen öt hiányzó rész *leszámításával*, tizenegyből áll. Tehát Apáczai három részt küldött csupán (historia, ethica, theologia) a már leadott és kinyomott nyolcz mellé. És hogy ezt a három utolsó részt, valamint az Encyclopaedia végére tett beszédet és leveleket (melyek különben philologiai és nyelvtudományi kérdésekkel is foglalkoznak) mintegy helyettesítésül, az elmaradt nyelvtudományi és retorikai részekért, *Gyulafehérvárról* küldte Apáczai Utrechtbe, a nyomdába, azt kétségtelenné teszi mindjárt az Erdélyből küldött első rész, az Encyclopaediában a IX-ik, melynek utolsó sora 1653 közepén és 1654-ben, vagyis olyan időben történt eseményekről szól, midőn Apáczai már útban volt hazafelé, majd már meg is érkezett. Azt a beszédet pedig, mely az Encyclopaedia végére van téve, Apáczai, mint fönnebb is említők, 1653. november havában tartotta. Azt hiszem, hogy az Encyclopaedia végső három fejezetét Apáczai *De studio sapientiae* cz. beszédének megírása *után* készítette el és így a beszéd után foglalt levelekkel együtt 1654 közepénél előbb semmi esetre sem küldte Utrechtbe, hol aztán 1655-ben jelent meg a könyv.

Hiszem azt is, hogy az Encyclopaedia végére tervezett, de meg nem írt részek nagyjában latin excerptákban megvoltak Apáczainál, hisz különben aligha idézte volna a forrásokat, de másfelől ő maga mondja előszavában, hogy könyve szerzésében legelőször latinul kiírta a legszükségesebb dolgokat a legjobb könyvekből és a természethez illő rendbe szedte, hogy így könnyebben fordíthassa a tudományokkal még meg nem ismerkedett magyar nyelvre.

Hogy *miért* nem fejezte be Encyclopaediáját Apáczai úgy, amint kezdetben tervezte, erről sehol sem teszen említést, erre vonatkozólag nem is találtam, bármennyire kerestem, sehol semmi fölvilágosító adatot. Talán érezte Apáczai, a maga erős sejtelmes előérzetével, hogy a reákövetkező izgalmas időkben minden erejét igénybe fogja venni az a sok és nagy küzdelem, melyet elvei miatt kell folytatnia, és nem akarván még továbbra a bizonytalan későbbi időkre halasztani a különben is önálló egészet képező Encyclopaedia megjelenését, fölhagyott a tervezett nyelvtudományi és retorikai részek megírásával.

VI.

Két olyan műve van Apáczainak, egyik nyomtatásban, a másik pedig kéziratban, melyeket eddig nagyon kevéssé ismertettek, sőt kéziratban maradt művéről csupán annyit találtam följegyezve, hogy létezik. [1])

A szóban lévő nyomtatott műve nem más, mint teologiai inauguralis dissertátiója, melyet Harderwykben 1651-ben adott ki. Azok az életrajzírók, kik egyáltalán említést tesznek Apáczai e művéről, ezt csupán *Dissertatio theologica inauguralis* czímen idézik, a mi ugyan épen nem mondja meg, hogy mit tárgyal voltaképen ez az értekezés. Szinnyei Gerzson tesz említést ez értekezésről úgy, hogy közli czímét is, bár röviden, tartalmával azonban szintén nem foglalkozik, annál is inkább, mert Szilágyi Sándorral polemizálván Apáczai neve fölött, e művet is csupán a czímlapján levő név miatt hozza föl. [2]) Apáczai e művének más érdekessége van azonkivül, hogy doktori értekezése; az, hogy az első doktori értekezés a harderwyki egyetemen, és Apáczai Cseri János volt az első, kit eme, 1648-ban létesített holland egyetemen doktorrá avattak. A mű belső czímlapján jelezve van, hogy ez az első doktori értekezés azon az egyetemen, ezenkivül a sárospataki ev. ref. kollegiumi könyvtárban magán a dissertatio inauguralison kivül megvan az a jelentés is, melyben az egyetem rektora: *Gisbertus ab Isendoorn* meghívja az akadémiai ifjúságot és a tudomány barátait, hogy Apáczai fölavatási ünnepélyén ez egyetem első hasonló *actusán*, 1651 április 26-án, (4 nappal Apáczai doktori vitatkozásának megtartása után) minél nagyobb számban jelenjenek meg. [3])

E nevezetes dissertatió czíme, mint azt nekem, kérésemre, Rácz Kálmán sárospataki teologiai segédtanár és alkönyvtárnok úr szíves vala lemásolni és a mű tartalmát közölni, a következő:

---

[1]) Fekete Mihály: A kolozsvári ev. ref. főtanoda története. (Ev. ref. koll. értesítője 1874/75-ről 33 old.)

[2]) L. Magyar protestans egyházi és iskolai Figyelmező. Szerk. és kiadja: Révész Imre. VI. évf. 1875. 179. l.

[3]) Szinnyei Gerzson a czímben levő dátumot tévesen április 21-re tette, 22 helyett és így az az állítása, hogy Apáczait öt nappal avatták fel értekezésének megtartása után, oda módosítandó, hogy négy nap múlva avatták. Szinnyei e tévedése onnan ered, hogy — mint Rácz Kálmán úrtól értesülök — a sárospataki iskola példányában a 22. szám második 2-e tintával át van húzva.

DISPUTATIO THEOLOGICA
INAUGURALIS
De Primi Hominis

APOSTASIA

Quam

Sub auxilio Omnipotentis Dei,
Ex authoritate Clariſſimi Doctiſſimi & Celeberrimi Viri
D. GISBERTI ab ISENDOORN
Academiae Hardervicenae, quae eſt Ducatus Gelriae
& Comitatus Zutphaniae, p. t. RECTORIS
MAGNIFICI, ibidemque Philoſophiae
Profeſſoris Primarii, nec non Medicinae Licentiati;
Ampliſſimique Senatus Academici conſenſu,
ac Venerandae Facultatis Theologicae decreto,
Pro Doctorali in Theologia gradu conſequendo
ventilandam proponit
JOHANNES TSERE APATZAI Tranſylv.
Ad diem 22. Aprilis

HARDERVICI,
Typis EGBERTI ARNOLDI à Nunſpeet
Anno 1651.

A colophon és a czím közé a harderwjiki akadémia pecsétje van nyomva.

A belső czímlap ez:

„Illustribus, Generosis ac Nobilissimis || D. D. Academiae Ducatus Gelriae || & Comitatus Zutphaniae || *Curatoribus* || Vigilantissimis (a) Musarum Patribus, Fautoribus || Patronis. || Ut et || Amplissimo Celeberrimo ac Fulgentissimo || *Senatui Academico* || (b) Musarum matri Germanae, || Venerandaeque || (c) Facultati Theologicae || sibi semper filiali obsequio colendae, || Disputationem hanc Theologicam Inauguralem in almâ Academiâ Hardevicenâ primam, eo quo decet animo, et quâpotest humilitate Consecrat, Offert, Dicat, Dedicat.

E lap alján a következő distichon van Apáczaitól:

a) *Musarum Patres, nova suscipe*
b) *tu quoque Mater*
c) *Filia prima parit.*
d) Πρωτοτοκον *tica quem.*

A mű a czímlappal együtt 10 levél, azaz 20 lap, kis negyedrét alakban. Az értekezés 20 fejezetre van osztva, számokkal.

Bevezetésében megállapítja Apáczai, hogy az első ember bűnbeesése (*apostasia*) nem egyéb, mint szerencsétlen elszakadása a neki adott törvényektől. Majd szól 1) magáról a definitumról, 2) a definitióról. A definitumot egészen grammatikai és etymologiai alapon görögből származtatja, közölvén a megfelelő zsidó kifejezéseket is. A res ipsa szerinte 3 dolgot foglal magában és ehhez képest tárgyalja I. annak *normaját* (1 levelen át); II. *naturaját* (5 levelen át) és III. a *consequentia defectionis*-t (2 levél és 1 lapon át). A bűnbeesés büntetése szerinte: külső és belső, leggyászosabb következménye az emberiségre: a halál. Apáczai állításait mindig bibliai alapon igazolja és a biblia ismeretében teljes és tökéletes jártasságát, ismeretét bizonyítja. Álláspontja természetesen mint akademiai növendéknek is, korának felfogása szerint megfelelő: *dogmatikus.*

Encyclopaediájában, úgy látom, magyarul felhasználta Apáczai *Az isteni dolgokról* szóló XI-ik részben doktori értekezését. E rész 8-ik és 9-ik fejezetében szól az „elszakadásról“, mely „az embernek, az ő eleibe irattatott törvényének általhágása“. Ugyanazon menettel és bizonyára helyenként dissertatiójából lefordítva tárgyalja az apostasiát, mely körülmény az Encyclopaedia teologiai részének becsét fölötte emeli.

A mű végén igen érdekes nyilatkozata van Apáczainak *Corollarium* czímen. A fiatal tudós rövid, határozott szavakban helyesnek vallja a belgica confessiót és erejéhez képest megvédését fogadja. E Corollarium így hangzik:

Confessionem Belgicam, ut Sacris Scriptoribus consentaneam, pro viribus, tueri conabimur.

Apáczainak *kéziratban maradt müvéről*, mint fentebb említők, *Fekete Mihály* tett említést, konstatálván annyit, hogy e mű megvan a kolozsvári ev. ref. kollegium könyvtárában. Ez utalás alapján utána néztem a kéziratnak és csakugyan meg is találtam az említett könyvtár szépszámú kézirat-kötetei közt.

Egy vegyes tartalmu negyedrét kötetbe kötve (bőrbe kötve, a kötet sarkán 90 régi könyvtári szám), *Bisterfeldnek Aphorismata Physica* és *Regius* Fundamenta Physica kéziratban levő másolt két műve közt van a szóban levő kézirati mű. Czíme ez:

Philosophia naturalis. Cl. Joh. Cheri APACI. SS. Th. Doctoris, ejusdemque Philosophiae Naturalis in Collegio Claudiopolitano Reformatorum Professoris ordinarii.

Anno MDC. LX.

A mű 204 lapból áll. E munka Apáczai előadásaihoz készült jegyzet (*cursus*), melyet ő maga írt, s melyet kéziratából lemásoltak halála után. Mint iskolai tankönyvnek inkább paedagogiai értéke van rendszere miatt. Magasabb fokú szaktudomány, még az akkori mértékkel mérve sem lehet benne, mert gimnáziumi tanulók számára van irva. Apáczai az általa használt forrásokat — ugyanazokat, melyekből az Encyclopaediában is merített — itt is idézi, így pl. mindjárt az első caputnál idézi Cartesiust. A II. libernél pedig egyenesen utalja a tanulót, hogy használja Ramus Arithmeticáját.

A mű négy liberre van felosztva és tartalma a következő:

Liber I. *De philosophia in genere. Cap. I.* De definitione et natura Philosophiae (Philosophia — ugymond — ex vocis Etymo nihil aliud stat quam studium sapientiae). *Cap. II.* De Principiis Philosophandi. *Cap. III.* De Mente Humana ejusque operationibus. *Cap. IV.* De Philosophiae Partitione. *Cap. V.* De philos. natural. Definitione. E fejezetben a philosophia naturalist és a doctrinát így határozza meg: 1. Philosophia naturalis est doctrina rerum corporearum naturis bene utendi. 2. Doctrinam vocamus quatenus docens discenti

quidquid Philosophiae naturali inest intelligentiae, scientiae sapientiae, prudentiae et artis explicat et cum iis participat.

Cap. VI. De rerum corporearum principiis. *Cap. VII.* De Philosophiae naturalis distributione (Fölosztja 2 részre: Mathemathica et Physica). *Cap. VIII.* De Mathesi in genere.

Liber II. *De Arithmetica.* Itt e megjegyzés van: *Consule P. Ram. Arithmeticam Hannovia expressam.*

Liber III. *De Geometria.*

Liber IV. *De Physiologia.*

Cap. I. De physica demissione et distributione (Physica — ugymond — est ars bene naturandi). *Cap. II.* De rebus coelestibus et in specie de stellis (ut vocant) Fixis (Itt utal Ramusra és a saját Encyclopaediájára). *Cap. III.* De coelo. *Cap. IV.* De cometis et planetis. *Cap. V.* De Sphaera coelesti et ejus circulis. *Cap. VI.* De corporum coelestium apparentia, ratione circulorum, itemque domiciliis et Planetarum dignitatibus. *Cap. VII.* De elementis vulgo dictis *Appendix.* De Distributione terrae secundum longitudinem et latitudinem: itemque zonis, climatibus parallelis et *Metio et G. Blavo* qua brevis quidam est institutio geographica. *Cap. VIII.* De corporum generatione, corruptione et qualitatibus. *Cap. IX.* De meteoris. *Cap. X.* De animatis et Animalibus in genere. *Cap. XI.* De partibus animalium. *Cap. XII.* De Actionibus animalium. *Cap. XIII.* De sensuum perceptionibus et motu animalium spontaneo. *Cap. XIV.* De hominis mente ejusque passionibus. *Cap. XV.* De corporis humani elegantia, proportione, hominisque distributione a loco colore, magnitudini, moribus, lingva, religione etc. (E fejezetben a *magyar nyelvről* következő érdekes véleményt mondja Apáczai: Hungarica quae quoad flexionis et formationis vocum praeter hebraeicam paucis omnino lingvis in perfectione cederet nisi tot barbaris vocibus mixta esset). *Cap. XVI* De Bruto in genere atque quadrupedibus et Reptilibus. *Cap. XVII.* De avibus. *Cap. XVIII.* De piscibus. *Cap. XIX.* De Stirpibus et arboribus. *Cap. XX.* De Fruticibus. *Cap. XXI.* De Herbis. *Cap. XXII.* De non vivis et in specie de metallis. *Cap. XXIII.* De gemmis. *Cap. XXIV.* De friabilibus ad doctrinam de stirpibus et metallis. *Appendix*: Ex celeberrimo. Totius Philosophiae Coronis de Magnete.

A mű végére a másoló a következő szavakat irta: „Atque hic universae philosophiae finis, rerum omnium Authori soli Deo ter op-

timo, potentissimo et sapientissimo conditori et conservatori sit laus, honos et gloria in sempiterna saecula *Anno D. 1661.*

Igen jellemző az akkori nemzeti közművelődési viszonyokra e latin kézikönyv. Apáczai ugyanis, ki maga is latin nyelven sajátitotta el a tudományokat, mielőtt *Magyar Encyclopaediájának* megirásához fogna, előbb *latinul irja meg e művét* s aztán fordítja le (még pedig fáradságos munkával, új műszavakat csinálva) magyarra [1]). Hazájában azonban még sem használja iskolai kézikönyvül az Encyclopaediát, hanem ismét ír egy tankönyvet, a *Philosophia Naturalist*, melyből tanít, segédkönyvnek használván a *Magyar Encyclopaediát.* Ennek oka pedig az, hogy az ifjuság könnyebben tanulta a megszokott latin nyelven a tudományokat, semmint az új műszavakkal nehezített magyar könyvből. De különben is az Encyclopaedia célját, hogy a tudományokat magyar nyelven adja elő, csak fokozatosan lehetett kivívni. Apáczai ezt jól tudta és ezért írta meg és ezért használta paedagogiai kényszerüségből kéziratban levő latin tankönyvét, melynek tárgyai az Encyclopaedia megfelelő részeihez hasonló alapon vannak összeállítva.

VII.

Nem tehetem, hogy végűl ki ne fejtsem ellenvetéseimet *Szily* Kálmánnal, a Magyar Tudományos Akadémia érdemes és tudós főtitkárával szemben, Apáczai Encyclopaediájáról mathematikai és fizikai szempontból irott értekezésében [2]) elfoglalt álláspontja miatt.

Nehéz és súlyos volna feladatom: oly kitünő tudóssal polemiába bocsátkozni, mint Szily K., ámde maga Apáczai, a ki mellett kell szólanom, könnyebbé tette e föllépésemet.

Szily Kálmán melegen méltányolja ugyan értekezésének bevezető soraiban az Encyclopaediát, elmondja róla, hogy Apáczai művének jelképe „egy hirtelen kiemelkedő s előhegyek nélkűl magánosan álló csúcs a kietlen lapály és pusztaság közepén.“ De később annál

---

[1]) „Ennek szerzésében pedig ily módot követék, hogy legelsőbben a legjobb könyvekből a leghasznosabb és legszükségesebb dolgokat Deákul kiirnám, a természethez illő rendbe szedném és így könnyebben fordíthatnám a tudományokkal ekkorig meg nem esmérkedett Magyar nyelvre. Lásd. *Magyar Encyclopaedia* (1803-iki kiadás. Nyomt. Győrben. Előbeszéd XII-ik lap).

[2]) „Apáczai Encyclopaediája mathematikai és fizikai szempontból.“ Természettudományi Közlöny 1889. XXI. köt. 242-ik füzet.

ridegebben s annál keményebben és pedig habozás nélkül azt konstatálja, hogy „Apáczai, enyhén szólva, eklektikus, magyarán beszélve *szolgai kompilátor volt*“; hogy „esetlen“ dichotomiákat csinált, hogy neki az innen-onnan összeböngészett dolgok magyarra fordítása keserves munka lehetett. „Apáczainak nincs is meg a kellő szóbősége, ritkán találja meg a neki is *rendelkezésére álló* kifejezést, vagy szót; ő is, mint minden gyenge író, *a nyelv sterilitásáról és nuditásáról* panaszkodik. Bezzeg *nem panaszkodott Pázmány Péter*, pedig félszázaddal élt előtte!“ stb.

Szigorú, rideg és nem alapos vádak ezek. Lássuk őket.

Azt fejtegeti Szily K., hogy Apáczai az Encyclopaedia arithmetikai, geometriai és fizikai részeit más szerzőkből írta ki, „csipegette össze“, „kölcsönözte“, „összetoldozta“, valamint a filozófiai, gnoseologiai, geografiai stb. részeket.

Ezt a tényt Szilynek 1889-ben megjelent értekezése előtt épen kétszázharmincznyolcz esztendővel megállapították és fölfedezték már, s a ki ezt tette, nem volt más, mint maga a megtámadott Apáczai. Encyclopaediájának bevezetésében, melyet tudvalevőleg 1653-ban írt, nem kevesebb ízben, mint *hétszer* állítja, erősíti és hangsúlyozza, hogy ez az ő műve nem eredeti; sőt fel is sorolja, hogy melyik részben kiktől fordított. Ime a szóban levő helyek az Encyclopaedia előszavából:[1])

I. „Annak okáért neki dühödtem az irogatásnak és megakarván kisérteni, mennyire mehetnék, egyéb nyelveken megíratott mindenféle tudományból, valamit magyarra fordítani kezdettem. (Enc. Előbeszéd IX. l.“

II. „Ennek (t. i. a *Pasoptromnak*, mely czím helyébe A. később az Encyclopaediát tette), szerzésében pedig ily módot követék, hogy egyelsőben a legjobb könyvekből a leghasznosabb és legszükségesebb dolgokat Deákul kiirnám a természethez illő rendbe szedném és így könnyebben fordíthatnám a tudományokkal ekkorig meg nem esmérkedett magyar nyelvre. (U. o. XII. l.)

III. „Oly dolgokat, a' melyeket tudni szükséges és hasznos, a legjobb könyvekből kiírtam, illő rendbe szedtem, a szabad igazságnak zászlója alatt közlöttem a hazámfiaival.“ (U. o. XVI. l.)

---

[1]) Az Encyclopaedia 1803-diki kiadásából idézünk, ugyanabból, melyet Szily Kálmán is használ.

IV. „Most már, hogy végbe vigyem azt is, a mire engem a lelki esméretem kötelez, röviden elbeszélem, kiktől és miket kölcsönöztem légyen. Ezt pedig azért is cselekszem, hogy mintegy kéznél fogva vezessem a tanítványokat ama dolgoknak világosabb esméretére, a melyeket e könyvecskébe foglaltam, de jelesbben azért, hogy *elkerüljem ama kemény vádolást*, melylyel a nagy Plinius megpirította a másoktól vett tollal ékeskedő könyvszerzőket, a kiket T. Vespasianushoz írott előbeszédében így korpáz.“ Következik az idézet, melynek egyik része így hangzik: „Észreveheted azt abból, hogy azoknak neveik alatt említem a dolgokat, a kiknek könyveiből azokat kiszedegettem. Mert az én itéletem szerint nemes erkölcsü emberhez illő szégyen azt nyilván megvallani, kinek kelljen köszönned előmeneteledet“ stb. (U. o. XVIII. l.)

V. „Én is ezért nyilván kivallom, hogy a könyvszerzők a kiknek különbféle dolgokat foglaló írásaikból sokat kiirtam, im ezek“ stb. (U. o. XVIII. l.) Következik a XIX. és XX-ik lapon *az összes források elősorolása.*

VI. „Én azért a sok tapasztalásu Heurniusnak szavaival élvén, másodszor is nyilván megvallom, hogy ezeket követtem, ezeknek sokkal tartozom, mert az irásaikból sokat kiirtam. Nem is tartok attól, hogy netalán ezt a kölcsönzést nekem egy valaki vétekül tulajdonítsa“ stb. stb. (U. o. XX. l.) Az idézet Heurnius szavával folytonos bizonyítása annak, hogy a tudósnak joga van könyvéhez mások műveiből a jót fölhasználni. „Azt veted talán szememre — ugymond az idézet egy helyen — hogy másoknál is azon dolgok s *ugyanazon szókkal* találtatnak? s osztán? azt kivánod-e, hogy a könyvszerzők, kik azon dolgokról írnak, az igékre nézve különbözzenek, hát a ki csónakról ír, ne nevezze azt csónaknak?“

VII. „Ezeket oly bővön adám elődbe – Apáczai szavai — Kegyes Olvasó! azt akarván veled nyilván megesmértetni, hogy a legnevezetesebb és a magok nemében legtanultabb Férjfiak nem szégyenlették a másoktól való kölcsönvevést; a kiknek jeles példájok nekem paizs gyanánt fog szolgálni a Mómusok ellen, a kik engem gyalázni fognak azért, hogy csak másoktól vett tollal ékeskedem. Nem könynyen véti el az útat, a ki jó kalauzoknak vezérlése után indul és az óriás vállán ülő gyermek többet lát az óriásnál. Hitesse el azért magával az olvasó, a ki e könyvbe tekinteni méltóztatik, hogy min-

den, a mi benne találtatik, nagy tudománynyal jeleskedő íróknak hiteles bizonyságaikra építtetett. (U. o. XXII—XXIII. l.)

Eléggé világosan látható tehát, hogy Apáczai maga szinte túlzott, de úgy látszik nem alaptalan aggódással előre kijelenti, hogy ő Encyclopaediáját mások művei nyomán állította össze. Szükséges volt-e tehát Szily K.-nak *bizonyítania*, hogy Apáczai „csipegetett", és azt mondania, hogy szolgai kompilátor?

Apáczai *Encyclopaediája* által nem egyes szaktudomány előmozdítására, hanem sokkal magasabb, magasztosabb és nehezebb föladatnak akart szolgálni: a magyar nemzeti tudományosságot akarta megteremteni, vagy legalább útját egyengetni. Eléggé bőven szól e törekvéséről egész élete. Egy maga elé tűzött fenséges programmot akar megvalósítani. Első lépése, első munkája e czélból az Encyclopaedia. *A 28 éves* ifjú egy egész kis könyvtárt kivonatol és magyarra fordít, a tudomány összes szakait magyar nyelven akarván bemutatni. Ő bizony nem új tudományos művet akart írni, hanem épen a használt művekből a tudományt a magyar nyelv által nemzetivé tenni. Itt bizony *törekvésében* van az eredetiség; eredeti maga *ez a merész vállalkozás* és az a tiszteletreméltó lelkiismeretesség, hogy minél több írótól (még pedig a legjelesebbektől) *magyar nyelven* szerkeszt össze egy művet. Másik eredetisége: hogy Descartest az üldözött filozófust merészen bevezeti, magyar nyelven, a magyar tudományba s ezzel évekkel megelőzi az előbbre haladott nemzeteket. Ime már egy érdeme a filozófiai szaktudomány terén is.

Apáczai ám nem volt eklektikus, sem kompilátor, *midőn szaktudós akart lenni.* Az ő szakja a theologia, a filozófia, a filologia s a pedagogia. Két esztendővel az Encyclopaedia előtt már eredeti szakmunkája jelent meg, theozófiai tárgyu: *De primi apostasia hominis.* Még azelőtt egy évvel 1650-ben jelent meg *Disputatio de Introductione ad Philologiam sacram,* értekezése Utrechtben. Ott az Encyclopaedia előszava, mely maga becses pedagogiai szakdolgozat. Későbbi művei: *De mente humana* (1658.), *De studio sapientiae* (1655.) eredeti filozófiai és pedagogiai művek. Ott vannak az Encyclopaedia végére kötött levelei, mind megannyi egy-egy eredeti theologiai és filologiai szakértekezés. Hát az „Oratio de summa Scholarum necessitate, earumque inter Hungaros barbariei causis?[1] és emlékirata a fölállítandó akadémia tárgyában, egy-egy becses eredeti szakmunka,

még pedig nemzeti szellemben megírva. Sőt az egyházi közigazgatási szakban is írt művet ezen czím alatt: *De politia Ecclesiastica*, mely azonban lappang.

De bizony nem „szolgai kompilátor“ tehát Apáczai, hanem olyan tudós, a ki tud minden ízében eredeti lenni ott, a hol szükség van erre, de a ki fordít és — ám legyen igaza Szily K.-nak — „szolgai kompilátor“ *akkor*, midőn egymaga magyar nyelven akarja bevinni az összes szakokat a tudományos oktatásba s így beleplántálni a tudományba is. Ne feledjük, hogy akkor akarja ezt tenni, midőn semmi minta sincs előtte arra, hogy mikép használja a magyar nyelvet a tudományos szakban s már csak ezért is kénytelen eredeti lenni a nyelvnek tudományos czélra való átalakításában és a magyar tudományos műnyelv teremtésében.

Lássuk most az Apáczai ellen emelt vádak második csoportját, a nyelv s a műszavak kérdését. Szily K. azzal vádolja Apáczait, hogy nincs meg a kellő szóbősége és midőn panaszol a nyelv szegénysége ellen, ezzel csak azt teszi, a mit a gyenge írók szoktak tenni. Már ebben a tekintetben aztán épenséggel nincs igaza a vádnak. Magával a tudós értekezővel fogom bizonyítani a saját vádja tarthatatlanságát. Apáczai — ugymond Szily K. — abban a korban írt, mikor „a magyar mathematikai irodalmat mindössze egy pár kis számvető könyvecske, asztronomiánkat a csizio és a százesztendős kalendárium s összes természettudományunkat egy pár füves könyv s egy-két kuruzsló munkácska képezte.“ Kérdem tehát, hogy midőn Apáczai *ebben* a korban, midőn a magyar tudományos irodalom csirájában volt, sőt a tudomány legfőbb ágát, melyről Apáczai magyarul írt, magyar nyelven még egyáltalán nem tárgyalták, midőn eo ipso tudományos nyelv nem is létezhetett; midőn tehát akkor panaszolt a magyar nyelvnek tudományos kifejezésekben, műszavakban való szegénységéről: nem volt-e igaza? Ha Apáczai egyetlen új műszót sem csinált volna, akkor talán lehetne kétségbe vonni állítását, ámde az Encyclopaediában egész tömeg, több százra terjedő új kifejezés van, melyeknek nagy része meg volt ugyan azelőtt is, de abban a tudományos szakban s olyan értelemben Apáczai használta először. Van számos egészen új szava is. És e műszavakból több be is vált. Maga Szily Kálmán Apáczainak *tizennégy* fizikai és mathematikai műszavát sorolja föl, megjegyezvén, hogy ezek „figyelemre méltók.“

Apáczainak vagy igaza volt, vagy nem. Igaza volt abban az esetben, ha csakugyan szükség volt új magyar műszavakra s ha ő csinált új szavakat. Nem volt igaza, ha nem volt szükség új magyar tudományos kifejezésekre s ha ő nem csinált új magyar műszót.

Ámde szükség volt új terminus technicusokra, mert most, egy negyed évezreddel Apáczai után is még mindig panaszolunk teljes joggal, hogy nincs elég magyar műkifejezésünk. Még ma is szükségünk van magyar műszavakra. Apáczai továbbá nemcsak panaszolt, hanem segített is a bajon, figyelemreméltó új műszavakat csinált.

Tehát Apáczainak volt igaza. Igy nyilvánvaló az is, mennyire túlszigorú Szily Apáczaival szemben, midőn azt veti szemére, hogy „nincs is meg a kellő szóbősége, ritkán találja meg a neki is rendelkezésére álló kifejezést vagy szót.“ Hol van a XVII. század közepén a magyar tudományos nyelvben az a bizonyos szóbőség? Melyek azok a kifejezések, a melyek Apáczainak „is“ rendelkezésére állanak, midőn természettudományi és orvosi tárgyakról írt?

Azt irja Szily K., hogy míg Apáczai a nyelv sterilitásáról és nudításáról panaszkodott, bezzeg nem panaszkodott *Pázmány Péter*, pedig félszázaddal írt előtte!“

Pázmány nyelve zamatos, népies, folyékony. Apáczaié pedig túltömött és épen nem népies, mert tele van új szavakkal. Ámde *mit írt Pázmány*? Humorral, szatirával és gúnynyal tele vitatkozó iratokat, theologiai tárgyú műveket, prédikációkat akkor, midőn úgy a vitatkozó iratok, valamint a theologiai tárgyu művek legvirágzóbb kora vala. És mit írt az Encyclopaediában *Apáczai*? Idézem Szily Kálmánt: „Magába öleli az összes ismeretkört s egymáshoz füződő rövid monografiák alakjában tárja elénk a gnoseologiát, logikát, dialektikát, arithmetikát, geometriát, asztronomiát, fizikai és politikai geografiát, fizikát, mineralogiát, botanikát, zoologiát, fiziologiát, pathologiát, farmakologiát, a mesterségeket, várak és városok épitését, gazdaságtant, grammatikát (?), historiát, a moráltudományokat s végül a vallástant“ s mindezt abban a korban, mikor — épen Szily K. szerint — a természettudományi irodalmat számba nem vehető kisérletek és ponyvatermékek képezték. Pázmány nem írt Encyclopaediát, hanem olyan theologiai és polemikus müveket, melyekben a nép nyelvét, szólásmódjait, közmondásait fölhasználhatta. Apáczainak még szavak sem állottak rendelkezésére, és így igen természetes, hogy

stilje meg sem közelítheti Pázmányét, a ki különben is mestere a dialektikának. Nem is szabad két olyannyira külön körben működő író nyelvezetét összehasonlítás alá vetni. Ilyen alapon épugy lehetne fölhozni vád gyanánt Apáczaival szemben: miért panaszolt azon, hogy nincs magyar egyetem, bezzeg Pázmány előtte ötven esztendővel egyetemet létesített. Igen ám, „Apáczai ha fejedelemnek és dúsgazdagnak születik s hosszú életet él, nemzetének újjá szülője lesz vala“ — mondja szépen Toldy Ferencz [1]), megjegyezvén még, hogy Apáczai nagy czéljáért „végre meghalhatott, miután önmagát nem kimélő küzdelmei gyenge testi erejét élete harminczötödik évében fölemészték.“ Ilyen a viszony a két nagy férfiu nyelvezete közt is. Pázmány, a biboros egyházi fejedelem, meríthetett a népnyelv kiapadhatatlan kincstárából, Apáczai a szegény kálvinista professzor nemcsak hogy nem kaphatott segítséget a tudományos, a gyámoltalan tudományos nyelv iszákjából, hanem magának kellett e nyelv részére a legszükségesebbeket, a nélkülözhetetleneket előteremteni, hogy életre kelthesse. Ám ezért az Apáczai fakó, tudományos nyelvezete époly becses előttünk, mint a Pázmány ragyogó ékesszólása.

Véleményem szerint sokkal helyesebben és kegyeletesebben cselekszünk, ha irodalomtörténetünk e két nagy alakját és működésüket nem állítjuk egymással szembe, hanem magasra egymás mellé emeljük elismerésünkben és hálánkban.

---

[1]) A Magyar Nemzeti Irodalom története rövid előadásban. Pest, 1864—1865. 87 l.

1931/32 814

A FERENC JÓZSEF TUDOMÁNYEGYETEM KÖNYVTÁRA Szeged

A M. Kir. Horthy Miklós-Tudományegyetem KÖNYVTÁRA SZEGED